

АБУ АЛИ
ИБН СИНО

УРЖУЗА
ёки
1326 БАЙТ
ТИББИЙ ЎГИТ

Тошкент
Абу Али ибн Сино номидаги
тиббиёт нашриёти
1999

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

АЗИЗ КИТОБХОН!

Нашриётимиз Сиз — муҳтарам китобхонларнинг талаб-истакларингизни инобатга олиб, “Буюк табиблар маслаҳати” номли туркум китобчаларини чоп этишга киришди. Мазкур туркумнинг илк тўплами улуғ ҳақим Абу Али ибн Сино ижодига мансуб нодир асар — “Уржуза”дан бошланади.

Муҳаррир — *Бахтиёр Рустамов*

Абу Али ибн Сино.

А 20 Уржуза ёки 1326 байт тиббий ўғит. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 1999. — 159 б. — (“Буюк табиблар маслаҳати” туркумидан).

ББК 53.5+5 г

4108020000

ISBN 5-638-02110-8

© “Фан” нашриёти, 1987 й.

© Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, безак тузатилган нашр, 1999 й.

© Ибн Сино халқаро жамғармаси, 1999 й.

НАШРИЁТДАН

Сўнгги йилларда буюк ҳаким ва энциклопедист олим Абу Али ибн Синонинг илмий меросига қизиқиш қайтадан ошди. 1980 йил сентябрида, аллома таваллудининг 1000 йиллигига бағишлаб чоп этилган адабиётлар (қаранг: юбилей тўшлами. У. Каримов. О медицинском наследии Ибн Сины. Т., 1980) нодир китоблар жумласига кириб қолди. 1979—1983 йилларда ЎзФА “Тиб қонунлари”нинг иккинчи, тузатилган ўзбекча ва русча нашрини босмадан чиқарди. 1992—1993 йилларда “Мерос” нашриёти Абу Али ибн Синонинг “Сайланма”сини (3 жилд) китобхонларга туҳфа қилди. Мазкур китоблар тез орада тарқалиб кетди. Шу ўринда юқоридаги нашрлар учун масъул бўлган таниқли шарқшунос олимлар У. Каримов, Ҳ. Ҳикматуллаевлар — Оллоҳ раҳмат қилсин — заҳматли меҳнатини ва номини чуқур ҳурмат билан ёдга олиб ўтишни жоиз топдик.

Буюк ватандошимиз ҳаёти ва ижодига қизиқишни инобатга олиб 1999 йил бошида Президентимиз И. А. Каримов фармонига биноан, Ибн Сино номидаги Халқаро жамғарма тузилди. Жамғарма келгусида Абу Али ибн Сино меросини ўрганиш, тарғиб қилиш ва соғлиқни сақ-

лаш соҳасида бошланган ислоҳотларнинг ҳомийси бўлади деган умиддамиз. Улуғ аллома номидаги нашриётимиз ташаббус кўрсатиб “Буюк табиблар маслаҳати” туркумига оид китобларни чоп этишга қарор қилди. Ниятларимиз улкан ва қизиқарли. Абу Али ибн Синонинг “Уржуза” асари бу борадаги дастлабки қутлуғ қадам саналади.

Азиз китобхон! Қўлингизга етиб борган “Уржуза ёки 1326 байт тиббий ўғит” китобчаси Сизнинг ҳамроҳингиз ва ҳамдардингизга айла-нишига шак-шубҳа йўқ.

* * *

“Уржуза” Абу Али ибн Сино қаламига мансуб шеърӣ асарларнинг баркамоли ва энг улуғидир. Бундай асар яратиш учун муаллиф кўп ишлагани ва ўз ғояларининг халққа тезда етиб боришини истаганлиги ҳақида шундай дейди: “Мен бу “Уржуза”га камолот тўнини ва ҳусн сарупосини кийгадим, уни ўрганиш осонроқ, машаққати камроқ бўлсин деб, тўқилишини осон, вазнини енгил қилдим”. Кимки унга ид-рок кўзи билан қараса, бу ҳажми кичик асар туфайли катта илмга эриша олиши мумкин”.

Абу Али ибн Синонинг “Уржуза”си нафақат асл нусхада, балки бошқа тилларга таржима қилиш ва унга шарҳ ёзиш йўли билан ўрганиб келинди. Бу “Уржуза”га Мусо ал-Бағдодий (вафоти 1472 й.), Аҳмад ас-Сақлий (вафоти 1427 й.), Аҳмад ал-Муқанно (вафоти 1418 й.), Абу-

л-Аббос ан-Наботий (вафоти 1237 й.), Ибн Рушд ал-Куртубий (вафоти 1198 й) кабилар шарҳ ёзганлар. Мазкур шарҳлар орасида энг муътабари Ибн Рушднинг “Куллиёт” шарҳи бўлиб, унинг баъзи нусхалари бизгача етиб келган. Ибн Рушд ўзининг “Уржуза”га ёзган шарҳи муқаддимасида Абу Али Ибн Сино “Уржуза”си таъбабат илмига мадҳал, яъни муқаддимадир дейди. Бу асар, — дейди Ибн Рушд, — таъбабат илмининг барча умумий қоидаларини ўз ичига олган ҳамда таъбабат ҳақида ёзилган кўп мадҳаллардан анча яхшироқдир. Бу асарни ёдлаш осон, ўзи кишига завқ берадиган ва диққатга сазовор китобдир.

Ибн Рушднинг устози, андалуслик машҳур табиб, шундай дейди: “Гарчи “Қонун” “Уржуза”дан ҳажм жиҳатидан катта ва мавзуи жиҳатидан жуда кенг бўлса-да, “Уржуза” ундан юқори туради, чунки у ихчамлиги билан ҳам тиб қоидаларининг муҳимларини ўз ичига олган ва тиб ҳақида ёзилган ҳамма асарларнинг ўрнига ўтадиган асардир”. Абу Марвоннинг мазкур сўзлари бежиз эмас, ҳақиқатан, “Уржуза” медицинанинг асосларини ўрганиш ва унинг назарий масалаларини тез ўзлаштиришга ёрдам беради.

Абу Али ибн Сино бу асарида биринчи галда одамларни даволашни назарда тутмай, балки унда бўладиган касалликлар ҳамда уларни даволаш йўлларини айрим мисоллар билангина баён этган. Хулоса қилиб айтганда, “Уржуза” медицина илмига бир муқаддима, уни ўрганувчилар учун дарслик сифатида ёзилган.

“Уржуза” бир варақ насрий муқаддима ва 1326 байтдан иборат асосий қисмда баён этилган. Муқаддимада муаллиф рисолаани ёзиш сабабларини тушунтиради. Асосий қисм ўз навбатида икки бандга бўлинган. Биринчиси назарий қисм бўлиб, унда тибнинг тавсифи ва тақсимланиши, унсурлар, мизожлар, хилтлар, аъзолар, руҳлар, қувватлар, феъл (таъсир)лар ҳақида гапирилган. Ҳаво, овқатлар, ичимликлар, уйқу ва уйғоқлик, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, бўшаниш ва бўшанмаслик, нафсоний кайфиятлар каби назарий масалалар айтилган. Сўнг айрим-айрим аъзолар касалликларининг белгилари ҳақида гапирилади. Томир уриши ва ундан касаллик белгилари топиш, тупук, жигар, сийдик, ахлат, тери кабилардан касалликка далил топиш, қон, сафро, савдо ва балғам галаба қилишининг белгилари баён қилинган. Бухрон (кризис) ва ўлимдан огоҳлантирувчи белгилар айтилган.

“Уржуза”нинг иккинчи қисми амалий қисм бўлиб, у соғлиқни сақлаш ва унинг тадбирларига бағишланган. Бунда хусусан уйқу тадбири, ҳаракат қилиш тадбири, сафарда бўладиганлар тадбири баён этилади. Она қорнидаги чақалоқ ва дард тутиш вақтидаги тадбир, гўдакнинг ўзига хос бошқа тадбирлари, ҳақида оммабоп, тушунарли, содда тилда сўз юритилади. :

**ТИБ ҲАҚИДА
ШЕЪРИЙ АСАР
("УРЖУЗА")**

**Шоикром Шоисломов таржимаси
Нашрга тайёрловчи: Бахтиёр Омон**

**АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ
ЎЗ УРЖУЗАСИГА ЁЗГАН НАСРИЙ
МУҚАДДИМАСИ**

Аш-шайх ар раис табиб Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ¹ ибн Сино айтди: Ҳақимлар ва қадимги вақтда ўтган фозилларда подшоҳлар, амирлар, халифа ва вазирлар, қозикалон ва фақиҳларга наср ва назмда турли фан ва илмлар [бўйича] асар ёзиб тақдим этиш йўли билан хизмат кўрсатиш одат бўлиб келган. Хусусан табиб шоирлар кўпинча ражаз² баҳрида назмлар ёз-

¹ Т. дан қўшилди. Кейинги ўринларда тушуниб олиш зарур бўлган шартли қисқартмаларни маълум қиламиз: Т. — “Уржуза”нинг Тошкент қўлёзма нусхаси. Бу қўлёзма ЎЗР ФА ШИда инв № 3008/IVда сақланади. П. — “Уржуза”нинг Париж нусхаси. С.—П. — “Уржуза”нинг Санкт-Петербург қўлёзма нусхаси. Мазкур қўлёзма С. Петербургдаги Давлат университетида М.О — 391/1 да сақланади. Ибн Рушд — “Уржуза”га Ибн Рушд ал-Куртубий (1119—1199) ёзган шарҳининг Қоҳира нусхаси. Араб тилида ёзилган бу шарҳ “Куллиёт” номи билан ҳам аталган (Нашрга тай ёрловчидан).

² Уржуза арузнинг ражаз баҳрида ёзилган шеър ва адабий жанр, унинг тўла байти олти туроқли бўлиб, мустафъилун олти марта такрорланади. Баъзилар уржуза — ражаз баҳрида ёзилган қасида дейишади. Ражаз баҳрида ёзилган шеърларда ҳар бир мисра охири бир-бири билан қофиядош бўлгандагина уржуза бўлади. Агар фақат байтнинг охиригина қофияланган бўлса, буни уржуза дейилмайди.

ганлар ва кунношалар¹ тузганлар. Бундан мақсадлари ражазга [шеър айтишга] ким моҳир — ким ожиз эканлигини аниқлаш бўлган. Бунинг натижасида подшоҳлар табобат қонунлари ва ҳикмат [фалсафа]нинг йўл-йўриқлари билан танишганлар.

Мен форс мамлакатаида табобат ҳунарининг мажлисларда талқин этилишдан, касалхона ва мадрасаларда муҳокама қилинишдан четда қолганини кўрдим. Табобат ва унинг тармоқлари тўғрисида билими бўлмаган, қонунларидан тушунчаси йўқ ва ўзида у ҳақда тасавури ҳам бўлмаган кишилар хусусан озгина ўрганиб олиш билан уни ўзиники қилиб олганлар, натижада бу фанда яхши чиниқмаган кишилар тўрға чиқиб олиб шайхлик² даъво қила бошлаган.

Шунинг учун мен қадимги ҳақимлар³ услуби ва одатига эргашиб жаноб Саййидимиз⁴ баланд мартабали вазир, фақиҳ⁵ ва улуғ қозига [тангри

¹ “Куннош” ёки “кунноша”. Сурёний тилидан кирган бу сўзнинг асл маъноси, айрим қоидалар ажралиб чиқадиган қонунлар тўплами бўлиб, бу ерда тиббий тўплам китобини билдиради.

² Шайх (кўплиги шуоҳ) сўзи “олим”, “устоз”, “бошлиқ” деган маъноларни англатади.

³ Бу ерда юнон ҳақимлари кўзда тутилади.

⁴ Эҳтиром маъносини билдирувчи ва пайғамбар авлодидан бўлган кишилар қўшма отининг биринчи ёки иккинчи қисмини ташкил этувчи “саййид” сўзи орқали Ибн Сино ўз “Уржуза”сини тақдим қилган шахсни билдирса ҳам унинг исмини тўла ва аниқ ёзмаган.

⁵ Фақиҳ — диний ҳукмларни яхши билувчи олим. Шу билан бирга, бу сўз улуғ ва давлат арбоби маъносидида ҳам қўлланилади.

у кишининг умрини узун, иззат-у, мартабасини давомли этсин, ҳасадчи ва душманларини йиқитсин ва хор қилсин] табобат илмининг ҳаммасини ва унинг ажойиб [йўсиндаги] тақсимини ўз ичига олган шу уржузани [ёзиб тақдим этиш] билан [бир] хизмат қилдим. Мен бу уржузага камолот тўнини ва хусн сарупосини кийгиздим, уни ўрганиш осонроқ ва машаққати камроқ бўлсин деб тўқилишини осон ва вазнини енгил қилдим. У [вазир] уржузага фаҳми [идроки] билан қараса ва уни илм хазиналарига киритса, бу кичик ҳажмли [асар] туфайли катта илмга эришишга ёрдам олади ва ким уста, ким телбалигини, ким бошланғич маълумотда-ю, ким [илмий қувватда] етук эканлигини, ким ҳақиқатчи-ю, ким ёлғончилигини ажратиб олади.

Ўзига яқинлаштиришга ёрдам бериш тўғрисида Оллоҳнинг ўзигагина мурожаат этаман, чунки у ёрдам берувчидир ва унинг ўзигагина таваккал қилинади¹.

¹ Муаллифнинг “Уржуза”га ёзган бу насрий муқаддимаси фақат П ва Т нусхалардагина сақланган. Асарга шарҳ ёзган Ибн Рушд эса ҳар иккала муқаддимани тушириб қолдирган.

УРЖУЗА

1. Ягона подшоҳ, осмонларнинг эгаси улуғ ва карамли тангрига ҳамд [мақтов]лар бўлсин!

2. У [тангри] камчиликдан пок, қадимийлик билан [сифатланувчи] танҳо бўлиб, биздаги [дунёдаги] борлиқларни йўқликдан чиқарувчидир.

3. У ўз нурини бизнинг ақлларимизга сочди¹, токи ақлимиз чегарасига сиғадиган илмларнинг яширинлари юзага чиқади.

4. У ўз фазли-карами билан ҳақиқатан инсонни ва [ундаги] тилни яратди. Уни сўзлаш хусусияти билан [бошқа ҳайвонлардан] ортиқ қилди².

5. [Тангри] инсонга ҳис билан билишни илҳом этади, яширин [нарсалар бошқаларга] таққослаш билан ойдинлашганидек³.

6. Ақл — ҳаёт ва тўғри шоҳидлар [назариялар] эгаси бўлган нафс-и нотиқа [инсон]га ёпишгандир.

7. [Тангри] ақлни, ҳис-сезгини ва ҳаётни махлуқотга адолат билан бўлиб берди.

* Барча изоҳлар китоб сўнгида батафсил берилган. Айрим сўзларнинг маъносини мукамалроқ англаш учун “Тиб қонунлари” кўп жилдигидан фойдаланишингиз мумкин (*тахр.*).

8. Ҳамма [борлиқ] табиатга боғланди — алоқадор бўлди, шу билан [тангрининг] ажойиб ҳикмати такомиллашди⁴.

9. Ўша вақтда кими ўз нафсини ёмон нарсалардан тозалаган бўлса, у қиши фазилатга эришди.

10. [Бошқа] жониворлар билан инсон орасидаги айирма икки: қўл ҳунари ва тил биландир⁵.

11. Бас, шундай экан кишиларнинг энг улуғи ҳунарда яхшироғи-ю, сўзда тили ўтқирроғидир.

12. Чунки улар ҳақиқатда зотлари билан банд қилинганлар [ўз устларида ишлаганлар] ва лаззатларнинг энг пишиғини [сўз маҳоратини] зотларига бағишлаганлар.

13. Шоир тилнинг амиридир, табиб баданнинг шоҳи бўлгани каби.

14. Булар сўз маҳорати билан нафсни қайрасалар у [табиб]лар хайрихоҳлик билан баданни даволайдилар.

15. Мана бу уржуза, бунда табобатнинг ҳаммаси — унинг ҳам назарий, ҳам амалий [қисми] такомиллашгандир.

16. Мана мен илм[лар]дан эслаб қолган на-сримни назм қилишга киришдим⁶.

Тибнинг тафсири⁷ ҳақида

17. Тиб соғлиқни сақлаш [ва] бирор сабабдан танада пайдо бўлган касалликнинг тузатилишидан иборатдир.

Тибнинг тақсимланиши ҳақида

18. У биринчидан илмий [назарий] ва амалий қисмларга бўлинади: илмий [қисми] эса уч нарсани ўрганиш билан мукамал бўлади⁸.

19. У нарсалардан [бири]: еттита табиат⁹ ва [иккинчиси] олтита заруриёт¹⁰.

20. Яна [учинчиси] учта нарсаки, улар тиб китобларида ёзилган касаллик, араз¹¹ ва сабаблардан иборатдир.

21. Тибнинг амалий қисми иккига бўлинади: бири қўл билан қилинади.

22. Ва бошқаси дори билан ҳамда белгиланган физо билан бўлади.

Тиббий нарсалар ва биринчи галда рукн¹² [унсур]лар ҳақида

23. Аммо [еттита] табиий нарсалар[дан бири] рукнлардирки, уларнинг бир-бирига аралашувидан баданлар вужудга келади.

24. Шулар ҳақида Буқротнинг сўзи тўғрики, улар — сув, олов, тупроқ ва шамол [ҳаво]дан иборатдир.

25. Бу ҳақда [Буқротнинг] далили шуки, қачон жисм ҳалок бўлса, у ноилож қайта ўша [тўрт рукнга] айланади.

26. Агар ўша рукнлар [ҳаммаси] бир [хил табиатли] бўлганда, бирорта жонли нарсани [инсонни] касалликлар туфайли бузилган кўрмасдинг¹³.

**Табиий ишларнинг иккинчиси —
мизожни¹⁴ билиш**

27. Мизожни билиш уни даволаш [ишида] ёрдам беради.

28. Аммо мизожнинг қувватлари тўрттадир. Ҳақим уларни ёлғиз-ёлғиз [атайди] ёки қўшиб [атайди]¹⁵.

29. [Улар] иссиқ, совуқ, қуруқ ва юмшоқ [ҳўл]дан иборатки, у ушлаган кишининг сезгисига етади.

30. Мизож қувватлари руқнларда, замонда, ўсадиган [нарсалар]да ва жойда ҳам бўлади¹⁶.

31. *Устуқус*¹⁷ эса оддий мизожларнинг энг ниҳоясини олувчи [эгалловчиси]дир¹⁸.

32. Иссиқлик оловда ва ҳавода, совуқлик эса тупроқда, сувда бўлади.

33. Қуруқлик олов билан тупроқ ўртасида, ҳўллик эса сув билан булут [ҳаво] ўртасида¹⁹.

34. Бизга борлиқ [вужуд]ни ҳукм қилиб берадиган жавҳарлар орасида бирикмаслик ҳам, бирикишлик ҳам бор²⁰.

35. Улар битта табиатли бўлиб қолмаслик учун турлича бўлган, бир-бирига зид бўлиб кўринмаслик учун бирикишган.

36. Унсурдан бўлак мураккаб [нарсалар] мизожини таърифлашимиз аксарият юзасидандир²¹.

37. У тўрт сифатни ўзида тўплаган²², [шунинг учун] биз уни мўътадил деб қонун қилиб оламиз [ушлаймиз].

38. [Шу тўрт сифат] унда маълум бир миқдорда бирикишган. Шунинг учун у дастур ва ўлчовдек бир нарса бўлган.

39. [Мўътадилликдан] четланишга хос бўлган ва бир тарафга [зид томонга] мойил бўлган ҳар бир [мизож]..

40. Сира қувватлардан холи бўлмайди, лекин у қувватлар унда [мизожда] баробар бўлмайди.

41. [Ўша мизож] ағлабийят йўли билан ё оловлик, ё тупроқлик ёки сувлик деб аталади²³.

42. Ва ундан [мизождан] бир хили борки, у елларга²⁴ нисбат берилади. Буларнинг ҳаммаси истилоҳда шундай дейилади.

43. Мен мизожнинг²⁵ тўққизта турини [баён қилиб] тутатдим ва бу тўғрида ўзимдан чиқариб сўзламадим.

Замон [фасл]лар мизожининг баёни

44. Замон устида [мизожларни гапирсам], тақдир билан [фаразан] гапираман, чунки бу ҳақда [фикрга] озодлик бериш учун ҳеч йўл йўқ.

45. Қиш [фасли]да балғам кучаяди, баҳорда эса қон қўзғалади.

46. Ёз [фаслида] сафро бўлса, савдо [қора ўт] куз фасли учундир.

Ўсувчи [нарсалар] қисмларининг баёни

47. Ўсувчи [нарсалар] маъдан, ўсимлик ва бадани тирик [жонивор]ларга бўлинади.

48. Улардан жисмга ғалаба қилгани дори, ўстиргани эса физо бўлади²⁶.

49. Уларнинг мизожи тотиб кўриш ва тўғри қиёс билан билинади.

50. Ширин, шўр ва аччиқ [мазалар] қуруқлик [мизожига], ўткир [маза] эса иссиқлик [мизожига] тўғри келади.

51. Ва ҳамма тахир, нордон ва буриштирувчи мазалар совуқлик ва қуруқлик [мизожига] хос бўлади.

52. Ва ҳар бир сувлик ва таъми йўқ нарсалар албатта мўътадил мижозлидир.

53. Ва ҳар бир ёғлик [нарсаларнинг мизожи] иссиқ ва ҳўл бўлади; бемаза ва чучук эса совуқ ва ҳўлдир.

Ёшга²⁷ [тегишли] мизожлар баёни

54. Тирик нарсалар ёшига қараб [мизожда] ҳар турли бўлади. Бизнинг гапимиз бунда инсон устида [боради].

55. Йигитлар ва болаларнинг мизожи иссиқ ва уларнинг аҳволи [кайфияти бир-бирига] яқиндир.

56. Лекин йигитлар қуруқликка, бола[лар] эса сезиларли рутубатга [яқин].

57. Ўрта ёшли кишининг [мизожи] ўлчаб кўрсанг совуқ бўлади. Қари киши ҳам шунга ўхшаш, [балки] ундан ёмонроқдир.

58. Ҳар иккаласининг мизожида қуруқлик ҳам ориз бўлган. Ва қариянинг хилтларида пишиб етилмаганлик бор²⁸.

Эркак ва аёллар [мизожи] ҳақида

59. Эркакларда қуруқлик ва иссиқлик, хотинларда эса совуқлик ва ҳўллик [бўлади]²⁹.

60. Юмшоқ ва семиз баданнинг мизожида совуқлик ва ҳўллик бўлади.

61. Гавда тузилиши ориқ бўлган кишилар мизожида қуруқлик бўлади.

62. Гавда тузилишида ҳар кимнинг томирлари кенг [бўлса] албатта у иссиқлик [белгиси]дир.

63. Томирлари [юқоридагининг] акси бўлган ҳар бир кишининг [мизожи] жуда совуқ бўлади.

64. Мўътадил тузилган гавда [мизожи] юқоридагилар орасида [ўртача] ўринни эгаллайди³⁰.

Ранглар ва биринчи навбатда тери рангига қараб мизожни аниқлаш баёни

65. [Кишиларнинг] рангига қараб [мизожига] далил ахтарма, агар унга мамлакатларнинг таъсири бўлган бўлса³¹.

66. *Занжда*³² иссиқлик танларни ўзгартириб юборган, ҳатто у танларнинг терисига қораликни кийим қилиб кийгизган.

67. *Сақлаблар*³³ ўзига оқликни олган, шу қадарки, уларнинг териси нафис-нозик бўлиб кетган.

68. Агар етти иқлимнинг³⁴ чегарасини билиб олсанг, мизожнинг [ҳамма] турларига ошно бўлган бўласан.

69. Ўша иқлимлардан [мизожда] мўътадил ва текиси тўртинчисидир³⁵; ранг унда мизожга тобедир.

70. Буғдой рангли сариқ киши сафрога, гунгурт тупроқ рангли киши эса савдо [мизожига] нисбатланган — мансуб бўлади.

71. Қизил тан қон кўшлигидан [нишона], фил суягига ўхшаш оқ тана балғам [мизож]лидир.

72. Қизилликка аралаш оқ [тан] мизожи ўртача миқдорли [мўътадил]дир.

Мўйнинг ранглари ҳақида

73. Мўйи оқ кишида совуқ мизож бўлади ва мизожи иссиқ қишининг сочи қора бўлади³⁶.

74. Совуқлиги кам киши малла рангли мўй билан, иссиқлиги кам киши эса қизил тусли мўй билан [билинади].

75. Мизожи мўътадил киши мўйининг ранги қизғиш малла бўлади.

Кўз рангларининг баёни

76. Кўзнинг қорачиғи ичидаги яхсимон тиниқ рутубат³⁷ ва унинг олдидаги тухумнинг оқига ўхшайдиган рутубатнинг³⁸ жисми кичик [ва қаттиқ] равшан бўлиб,

77. У жисмларнинг жойи кўтарилган ва у жойда тоза, ялтироқ — мунаввар ёғду берувчи нур бўлса,

77а. Шундай кўз кўк бўлади ва унинг акси эса сурма рангли бўлади³⁹.

78. Агар сен сурма ранглилик сабабини кўк ранглилик сабабига аралаштирсанг, у вақтда кўз шахло⁴⁰ бўлади.

79. Агар [кўриш] руҳи кам бўлса, кўз шахло бўлади ёки кўзда руҳ кўп бўлса, у вақтда у ёниб турадиган бўлади.

Табий нарсалардан учинчиси — хилтлар⁴¹

80. Жисм ҳар хил тус ва мизожи бўлган хилтлардан яратилгандир.

81. Улар балғам, сариқ ўт, қон ва қора ўт (савдо)дан иборатдир.

82. Табий балғам мазасиз ва мўътадил совуқликка эга [бир] хилтдир.

83. [Балғамдан] бир хили борки, уни шишасимон [балғам] дейилади, у қуюқ ва мизожи совуқ бўлади.

84. Унинг яна бир хили бор, унинг таъми шириндек, ўзи эса ҳароратдан холи бўлмайди.

85. Яна бир хил балғам бўладики, уни шўр деб аталади, уни ҳарорат ва қуруқликка мойил кўрасан.

86. Ундан бир хили нордонроқ бўлиб, у совуқроқ бўлади. Меъда бузилган пайтда у балғам меъдада бўлади.

87. Ўт — сафро ҳар рангда бўлади, [ундан] бирини тутунсимон деб таърифланади.

88. Ундан бир хили зангор ва ганданога ўхшашдир, шу хилининг ёмонлиги кўпдир.

89. Ундан бошқа бир хили тухум саригисмон деб аталади ва у қувватларида ёмон эмасдир.

90. Ўт қопчиғида турадиган қизил ранглиси⁴² ҳам бор. Сафронинг ҳамма ҳиллари ҳам ҳароратга нисбат берилади.

91. Қон шундай нарсаки, унинг вужудга келиши жигардандир, у жигар томирлари [орқали] жасадга ўтади.

92. [Қоннинг] бир қисмини юрак ўз ичига олган. Қон ўз қувватларида иссиқ [ва] ҳўлдир.

93. Савдонинг турар ери талоқ [қора жигар]-дир. Бу тушунча амримаҳол эмасдир.

94. Қоннинг лойқаси табиий савдо, лойқадан бошқаси эса табиий бўлмаган [савдодир].

95. Кейингиси [табиий савдонинг бошқа хилтларга] аралашувидан ёки бошқа хилтларнинг куйишидан келиб чиқади.

Табиий нарсаларнинг тўртинчиси — аъзолар

96. Бадандаги аъзоларнинг асосийлари тўртта⁴³, ундан бошқаси шуларнинг шохобчалари деб билинади.

97. Улардан бири жигардир. У, жасад учун физо [қон] бериш вазифасини бажаради.

98. Юрак эса жисми ҳаёт билан физоантиради. Агар юрак бўлмаганда жисм ўсимлик каби бўларди.

99. У [юрак] жонли⁴⁴ баданда *унсур* кабидир. У ўтказадиган [табиий ҳароратни] *абҳар*⁴⁵ [орқали баданга] ўтказди.

100. Бош мия эса орқа мия ва асаблар билан юрак оловини яллиғланиб кетишдан асрайди.

101. Сўнгги иккитаси билан бўғинлар ҳаракатга келади. Икки мояк эса насланиш олатидир.

102. Удар бола туғдириб [жониворлар] навини сақлайди, улар йўқ бўлса, жониворлар нави узилиб қоларди.

103. Гўшт, ёғ ва турли безларни олсак, улар юқоридагилар учун қурол бўлиб хизмат қилади.

104. Суяк, парда ва бойлоқ[лар] бадан учун суянчиқ ва эҳтиётдир.

105. Булар [бадан] шакли ва қомати тугал бўлсин учун [яратилган]. Шуларнинг ҳаммаси асосий аъзоларга хизматкор[лик вазифани ўтайди].

106. Оёқ, қўлдаги тирноқлар [бармоқларга] ёрдам учун, мўй эса чиқиндиларни [бадандан кетказиш] ҳамда зийнат учундир.

Табиий нарсалардан бешинчиси — руҳлар⁴⁶

107. Руҳ бўлинади: руҳи табиийга, у яхши ва тоза буғдан иборатдир.

108. Ва [хиттлардан] тоза бўлган юракдаги руҳга, у шундай [руҳки], ҳаёт у туфайли бўлиб туради.

109. Яна мияда бўладиганига ҳам бўлинади, унинг жинси [яъни у] парда ичига қуйилган⁴⁷ [яратилган].

110. Унинг турлари мия қоринчаларида тугал — етук бўлади. Ҳис ва фикр қилиш шу [руҳ] билан бўлади⁴⁸.

111. Ҳар бир руҳнинг ўзига хос қуввати борки, у қувватни ўзидан бошқаси ўзлаштира олмайди.

Табий нарсаларнинг олтинчиси — қувватлар⁴⁹ ва уларнинг табиатлари ҳақида

112. [Инсон] табиатига тегишли деб ҳисобланадиган еттита қувват навларда ва шаклда турличадир.

113. [Улардан бири бачадонда] манийни ўзгартирадиган қувват; бироқ бу пайтда [уруф] бирон нарсага ўхшамайди⁵⁰.

114. [Бошқа бир] қувват жасадларга сурат беради — уларга шакл, ҳажм ва [аъзолар] ададини беради.

115. [Яна] тортувчи, етилтирувчи [пиширувчи], тутиб турувчи ва чиқарувчи қувватлар ҳам бор.

116. Яна биттаси жисмга муносиб бўладиган — ўхшайдиган физони аъзоларга ёпиштирадиган қувватдир⁵¹.

117. [Қуввати] ҳаётий иккита, ҳар иккаласининг иши икки хилдир.

118. У икки [қувватдан] бири ҳаракатли томирларни⁵² ёзиш ва қисил [йўли] билан томир уришини [пульсни] вужудга келтирадигандир.

119. Унинг синглиси [иккинчи қувват] таъсир этувчи ҳар бир нарсадан таъсирланади⁵³.

120. Бир нарсани севиш ёки ёмон кўриш, [руҳан] тушиш ёки кўтарилиш каби.

Нафсоний қувватлар баёни

121. Тўққизта қувватлар нафсий [қувват] ҳисобланади. Ундан бештаси ҳисга тегишлидир.

122. Эшитиш, кўриш, ҳидлаш, тотиб кўриш ва ҳамма аъзога умумий бўладиган тегиб сезиш.

123. [У нафсоний қувватлардан] бири мушакларга уланувчи [етувчи] қувват бўлиб, ўша билан йигит [киши] ўз бўғинларини ҳаракат қилдиради.

124. Улар ичида нарсаларни кўзгудагидек қилиб хаёлга келтириш қуввати ҳам бор.

125. Яна битта қувват борки, у билан тафаккур қилиш вужудга келади ва [бошқа] бир қувват билан хотирлаш [ҳосил] бўлади.

Табиий нарсаларнинг еттинчиси — феъл [иш]лар тўғрисида

126. Қувватлар ишининг ҳаммаси ўша қувватлар каби саноклидир. Чунки ишлар [навда турлича бўлган] қувватлар таъсиридандир.

127. Баъзан иштирок билан, яъни талаффузи бир, тушунчаси бир нечта бўлган феълни бир феъл деб айтилаверади. Масалан, тортиш, ўзгартиш ва ушлаш-тутиш кабилар⁵⁴.

128. Ҳамда физонинг ўтиши ва [иштаҳа] каби [лар]га ҳам айтилади. Тортиш эса қувватга хос бўлган содда бир ишдир.

129. Физони иташ икки ишдан: сезиш ва тортишнинг бирлашувидан вужудга келади.

130. Сезиш ва даф қилиш [итариб ташлаш] у ўтиш [нуфуз]дир. Ўтиш шу иккаласидан иборат бўлган ишдир.

Зарурий ишлардан биринчиси ҳаводир

131. Ҳавога қуёшнинг ҳукмлари [таъсири] бор. У ҳукмлар [йил] фасларида ва ёритқичларга тушишида аён бўлади.

132. Иқлимларга ҳам унинг [қуёшнинг] таъсири бор, бу ҳақда айтиб ўтилди.

Қуёш билан юлдуз[лар]нинг ҳавога таъсири

133. Ҳаво ҳар бир чиқадиган ва ботадиган ёритқичлар [оралиғидаги масофа миқдори]га нисбатан ҳам ўзгаради.

134. Қуёш қачон юлдузга яқинлашса ҳавода алангаланишни кўзготади. [Ҳавони қиздиради].

135. Юлдуз қачон қуёшдан узоқлашса, ҳаво бир оз совиган кўринади.

136. Агар наҳс⁵⁵ [кунлари] яқинлашишда бўлса, сен кишиларга [ўз] тадорукини қилишга — чорасини кўришга ҳукм қилаверасан⁵⁶.

137. Ва агар суъуд⁵⁷ [бахтли кунлар] бўлса, у ерда сен сиҳат-саломатликнинг ҳаммасига ҳукм қила оласан.

Шаҳар [мамлакат] ва тоғларнинг жойланишига қараб ҳавонинг ўзгариши⁵⁸

138. Қайси бир шаҳар тоғ устида жойлашган бўлса, у ер [бошқа ерга нисбатан] совуқ бўлади.

139. Агар шаҳар [тоғлар тагидаги] чуқурликда жойлашган бўлса, унинг мизожида иссиқлик бор деб ҳукм қил!

140. Агар [шаҳар тоғнинг] жанубига жойлашган бўлса, унда иссиқ шамол эсиб туришига ҳукм қилинади.

141. Агар тоғлар у шаҳарнинг жанубида бўлса, шимолий шамолнинг совуғи унга таъсир қилади.

142. Агар [тоғлар] ғарб томонда бўлса, у шаҳарнинг ҳавоси офир бўлади, шарқ томонда бўлса, тоза бўлади.

Денгиз ва шамолларга қараб ҳавонинг ўзгариши⁵⁹

143. Денгизларда бу ҳукмнинг тескариси бор. Бу ҳақда илм аҳллари шундай дейишади⁶⁰.

144. Шамоллар ҳавода мизож ўзгариши пайдо қилади. Ёритқичлар оралиғидаги масофа миқдоридида пайдо бўлгани сингари.

145. Жануб шамолида ҳарорат ва намлик бор, шунинг учун ҳам баъзан ундан сасиш вужудга келади.

146. Совуқлик ва қуруқлик шимолдан эсадиган шамолда бўлади. Шунинг учун йўталга зарар беради [уни кучайтиради].

147. Сабо шамоли [шарқ томондан эсадиган шамол.]да ҳарорат ва латифли, дабур [ғарб томондан эсадиган шамол]да эса совуқлик ва зичлик бор.

Тупроқ ва сувларга қўшни [яқин] бўлиш туфайли ҳавонинг ўзгариши

148. Ҳар бир ери зах ва атрофи очиқ, намлик бўлган.

149. ва чучук сувлик ҳовузларга эга бўлган мамлакатнинг мизожида албатта рутубат бўлади.

150. Агар бирор мамлакат қояларга ва тузлик сувга яқин бўлса, ҳавода қуруқлик пайдо бўлади.

Яшайдиган жойларга қараб [ҳавонинг] ўзгариши

151. Кўп очиб туриладиган турар жой ҳамма шамолларга очиқ дучор бўлади.

152. Қишда унинг совуғи, ёзда эса иссиғи бўлади.

153. Ер остидаги даҳлиз уй [ер тўла]га юқоридаги ҳукмнинг тескариси билан ҳукм қил!

Кийим-кечакка қараб [ҳаво таъсирининг] ўзгариши

154. Ипак ва пахтадан тайёрланган кийимларда иссиқлик, сайқал берилган ва канождан ишланганларида эса совуқлик бўлади.

155. Момиқ билан юнгда иссиқлик бўлади, шу билан бирга, уларда озгина қуруқлик ҳам бор.

**·Хушбўй ўсимлик ва атир каби
ҳидланиладиган нарсаларга қараб
[ҳаво таъсириинег] ўзгарishi**

156. Ҳар бир хушбўй ўсимлик ва ҳар бир гул-нинг мизожига ҳарорат билан ҳукм қилавер.

157. Улардан ҳозир айтиладиган бешта нарсани истисно қил: мирта, тол ва нилуфар.

158. Ўз рангида турган қизил гул ва гунафша. Албатта булар совуқлик билан ис беради [мизожи совуқ бўлади].

159. Сандал оғочи ва кофурдан бўлак хушбўй модда ва атир[лар]да иссиқлик бордир.

Рангларнинг кўзга таъсири

160. Рангларнинг кўзга фойдалироғи — қора бўлгани ёки яшил бўлганидир.

161. Оқ ва сариқ [ранглар] ёғдусини сочса зарар бўлади, чунки уларнинг ёғдуси [кўзнинг кўриш қувватини] таратиб юборади.

**Зарурий нарсалардан иккинчиси
ейиш ва ичишдир**

162. Бил, физо ҳақидаги ҳукм шуки, у ўсишга қобилияти бор нарсаларни ўстиради.

163. Сингиб тарқалиб кетиш сабабли бадандан камаядиган ҳар бир нарсанинг ўрнини дарҳол у [физо] эгаллайди.

164. Ўзидан тоза қон [пайдо] бўладиган ва тоза қонга айланадиган физони мақтанилади. [Яъни у фойдали физо ҳисобланади].

165. Буғдой унидан бўлган мулойим нон ва ёш жўжалар гўшти ҳам шундай.

166. Кўкатлардан олабута, бу ўт бемор кишига мос келади.

167. [Физонинг] баъзиси ғализ бўлади. Масалан, тоза оқ нон, учинчи ёшга қадам қўйган кўйнинг лаззатли гўшти каби.

168. Разрозий⁶¹ деб танилган балиқ, риёзатда чарчаган кишининг физосидир.

169. Ундан [ғизодан] яна бир хили борки, у мулойим [латиф] бўлади-ю [лекин] ўзи ёқимсиздир; горчица, пиёз ва саримсоқлар каби.

170. Мана шулар сафрони туғдиради [пайдо қилади] ва улар кўпинча дори қилиб олинади. [Даволанишда фойдаланилади].

171. Ундан [ғизодан] баъзиси борки, у савдони туғдиради, баъзи бир жисмларга касал пайдо қилади.

172. Қариган така ва қари сигир гўшти, зарарда ёмон бўлган эланмаган ундан пиширилган нон каби.

173. Ва яна ундан [ғизодан] баъзиси бор, уни ёмон кўрилади, балғамни туғдирувчи ғализ балиқ билан сутлар каби.

Сув ва бошқа ичимликлар ҳукми

174. Ширин анҳор сувлари аслий рутубатни сақлайди.

175. [У сувлар] чиқиндиларни [маълум] йўл орқали ҳайдайди ва физони томирларга юборади.

176. Сувларнинг афзали ёмғир сувининг холиси; унга зарари бор ҳеч бир нарса аралашмаган.

177. Баъзан сувлар табиий [ҳолатдан] чиққан бўлади: уларнинг ҳукми бошқа нарсалар аралашган [сувлар] ҳукмидекдир.

178. Ҳар бир ичимлик баданга физо беради, масалан, шароб, набиз ва сут.

179. Ёки баданни ўз табиатига мойил қилади, масалан, илитилган сиканжубинга ўхшаш.

Зарурий нарсалардан учинчиси — уйқу ва уйғоқлик

180. Уйқу нафсоний ва ҳиссий қувватларнинг ҳаракатлардан дам олишидир.

181. [Уйқу] баданларнинг ичини қизитувчидир. Шу билан киши таомни яхши ҳазм қилади.

182. [Уйқу] агар ҳаддан ошиб кетса, мия қоринчаларини⁶² хилтлар билан тўлдириб юборади.

183. [Уйқу] баданларга рутубат беради ёки уларни бўшаштиради ва уларни барҳаёт қилиб турган ҳароратни ўчиради.

184. Мўътадилликда бўлган уйғоқлик ҳиссларни тетиклик томон ҳаракатлантиради.

185. Ишларда кучни кўзғотади ва баданни чиқиндилардан тозалайди.

186. Уйғоқлик узайиб кетса уйқусизлик [пайдо] бўлади-ю, нафсларга ғам ва безовталиқни вужудга келтиради.

187. У руҳ ва баданларни оздиради, кўрк ва рангларни бузади.

188. У кўзни ич-ичига туширади; [овқат] ҳазмини бузади. Тафаккур қилишни йўққа чиқаради ва жисмни ориқлатади⁶³.

Зарурий ишлардан тўртинчиси — ҳаракат ва ҳаракатсизлик

189. Риёзатлар⁶⁴ [жисмоний ҳаракатлар]нинг бир хили мўътадилдир, ана шундайига бўйсунилиши керак.

190. Чунки у гавдаларни тўғри, мўътадил қилади ва улардан чиқинди⁶⁵, кирларни чиқаради.

191. Баданни ғизони [яхши] қабул қилишга тайёрлайди ва ёш болани ўсиш-униши учун қобилиятли қилади⁶⁶.

192. [Риёзат] ортиқча бўлиб кетгандаги ҳолатни чарчаш дейилади, у руҳни бўшатади ва ҳорғинлик келтиради.

193. Бегона⁶⁷ ҳароратни алангалатади ва баданни ругубатдан бўшаттиради.

194. Ортиқча оғриқ туфайли асабларни кучсизлантиради. Ҳали қарилик [пайти] келмай туриб жисмни қаритади.

195. Роҳат [жисмоний ҳаракатсизлик]нинг ортиқча бўлиши сени мағрур қилмасин, чунки унинг ортиқча бўлишидан фойда йўқдир.

196. Унинг ортиқча бўлиб кетиши баъзан баданни ёмон хилт билан тўлдиради ва жисмни физо [қабул қилишга] ҳеч тайёрламайди.

Зарурый ишларнинг бешигчиси — бўшалиш ва бўшалмаслик

197. Жисмдаги ҳамма аъзоларнинг, жумладан, миянинг ҳам [ҳар хил ҳилтлардан] бўшалишга эҳтиёжи бўлади.

198. Баҳорда томирдан қон олиш ва дори [сурги] қилишнинг кишилар учун ғоят манфаати бор.

199. Қустиришни ёз фаслида ишлатилади, савдони эса кузда чиқарилади.

200. [Оғизга сув олиб] гарғара қил ва мисвок⁶⁸ ишлат, шунда тиш ва танглайни тозаланган бўласан.

201. Сийдикни [қистаган вақтида] бўшат, бўлмаса сариқ сув касалига⁶⁹ мубтало бўласан ва [аёллардан] ҳайз қонини ҳам баданни бузиш [ҳавфи борлиги учун] чиқар!

202. Қуланж⁷⁰ касаллигига сабаб бўладиган ич тўхтатишни исҳол билан бўшат, [ични] бўшатиш билан шу касалликдан кутқарасан.

203. Кирларни кетказиш учун ҳаммомдан фойдалан ва бу хусусда сустлик қилма.

204. Баданнинг сатҳидан кераксиз нарсаларни чиқариш ва терини кирдан тозалаш учун ҳам ҳаммомдан фойдалан!

205. Жинсий алоқани ёшларга қўйиб бер. Шу туфайли улар ёмон нарсалардан саломат бўлсинлар⁷¹.

206. [Жинсий алоқани] табиий озғин кишиларга, ўрта ёшлиларга ва заиф кишиларга яхши кўрсатма⁷².

207. Кимки овқатдан кейин [бевосита] жинсий алоқага ружуъ қилса, уни ниқрис⁷³ касаллиги ва [бошқа] дардлар юз беради деб қўрқит.

208. Жинсий алоқага кўп ружуъ қилиш баданни заифлаштиради ва жисмларга турли ба-
лаларни келтиради.

Зарурий нарсаларнинг олтинчиси — нафсоний кайфиятлар [ҳолатлар]

209. Ҳазабланиш [кишида] ҳароратни қўзғатади ва баъзан у жисмга зарар ҳам етказди.

210. Қўрқиш⁷⁴ эса совуқликни қўзғатади. Кўпинча у ҳаддан ошиб кетиб, ҳатто ҳалок ҳам қилади.

211. Шодликларнинг кўп бўлиши баданнинг яйраши демақдир. Баъзан у ортиқча семиртиш билан озор беради.

212. Хафалик — қайғу баъзан ориқ кишини ўлдиради ва у озишга муҳтож кишига фойда қилади.

Табийликдан ташқари бўлган нарсалар, яъни иллатлар ва касалликлар. Биринчидан бўлаклари бир-бирига ўхшаган аъзолардаги⁷⁵ касалликлар

213. [Гўшт ва суяк каби] бўлаклари бир-бирига ўхшайдиган аъзоларда [ҳар хил] касалликлар топилади⁷⁶.

214. 1. [Моддаларга, хилтларга] эга бўлмаган ҳарорат туфайли бўладиган касалик, ма-

салан, диққий [иситма] ёки сўлиш касаллиги каби.

215. 2. Хилт билан бўлган иссиқликдан келадиган касаллик, масалан, сасиб-чиришдан бўладиган иситма каби.

216. 3. Юқоридаги касалликларнинг баъзи-си совуқ бўлиб, уларда моддалар [хилтлар] бўлмайди, муз ёки қор сабабидан музлаш — қотиб қолиш касаллиги каби.

217. 4. Ва баъзиси совуқ бўлиб, унда хилт бўлади. У ортиқча балғамдан вужудга келган фалаж касаллиги каби.

218. 5. Касалликларнинг бир хили ҳўл бўлиб, унда [хилт] бўлмайди, шунда [киши]-нинг гавдаси кўринишда⁷⁷ бўшашган бўлади.

219. 6. Танадаги хилтлар сабабли бўладиган ҳўл касаллик, сариқ сув бўлганда қориннинг тўлиб кетиши — шишиши каби.

220. 7. Ва ортиқча моддалари [хилтлари] бор қуруқлик касаллиги саратон шиши ва безлар каби.

221. 8. Баданларда бўладиган хилтсиз қуруқ-лик касаллиги, камчиликдан [бўшлиқдан] ҳосил бўладиган тиришиш касаллиги каби.

Қурол аъзоларидаги касалликлар баёни

222. Яратилишда бир офат келганда, қурол [аъзолар]да касаллар топилади.

223. Табиий ҳолатидан ортиқча бўлиши, масалан, катта бош ёки кам бўлиши, масалан, кичик меъдага ухшаш.

224. [Аъзонинг] шаклида бирор хато бўлиб қолган бўлиши, [масалан], бошнинг шаклини саватга ўхшаган кўрасан.

225. Худди шунга ўхшаш [аъзонинг] ички томонида бирор касаллик воқе бўлган бўлса, [масалан] қадамнинг ички томони эт билан тўлган бўлади.

226. Агар бирор нарса [ички] йўлларда воқе бўлса, буйрақларда тошмалардан тўсиқ ҳосил бўлгани каби.

227. [Табиатида] дағалликка эҳтиёжли бўлган [аъзо] силлиқлашиб қолади. Масалан, ҳаддан ортиқ рутубатли меъда каби.

228. Силлиқликка муҳтож [аъзо] дағал бўлиб қолади, қуруқлик ориз бўлган томоқ каби.

229. Баъзан [аъзонинг] сони [табиийликдан] чиқади, масалан, бармоқларнинг олтита ёки тўртта [бўлиб қолиши] каби.

230. Кўпинча икки бармоқ бир-бирига ёпишиб қолади ёки икки жағ бир-биридан ажралиб кетади.

Бир бутунликнинг бузилиши⁷⁸ [узилиши] ҳақида

231. Огоҳ бўлки, аъзоларнинг жуфтланганида ҳам, тоқида ҳам бутунликнинг бузилиши бўлади.

232. Юқори билакнинг чиқиши, оёқ ёки қўлнинг узилиши кабиларни чиқиш дейилади⁷⁹.

233. Бир бутунликнинг бузилиши суякларда бўлса, уни синиш дейилади, пардада ва томирларда бўлса уни ёрилиш дейилади.

234. Асабда узунасига ёки энига кесилганни ёрилиш ёки эзилиш деб [номланади].

235. Бойлоқда ёки пайлардаги йиртилишни дарз кетиш ёки узилиш дейилади.

236. Этга етган [бузилиш] жароҳат бўлади, агар иш [жароҳат тузалмай] чўзилиб кетса, уни яра дейилади.

237. Мушакда ориз бўлганини эт узилиш ва терини ажратганини шилиниш дейилади.

Табийликдан ташқари нарсалардан иккинчиси — сабаблар⁸⁰

238. Сабаблар бўлинади: 1. Ташқи сабаблар. Булар бадан сатҳига [ташқаридан] ўтади.

239. Олов, қор ва уриш каби[лар таъсири] ёхуд сакраш туфайли пайдо бўладиган ёрилишлар каби.

240. 2. Восила [боғловчи] деб аталадиган сабаблар. Булар касаллик хилларини бир-биридан ажратиб берувчидир.

241. Масалан [хилтлардаги] сасиб-чириш давом этган даврда чириш иситмаси ҳам давом этади⁸¹.

242. 3. Собика [олдинги] сабаблар; булар ҳар бир тўлган баданга мувофиқдир⁸².

Модданинг қуйилиш сабаблари⁸³

243. Сабаблар ҳақида умуман иш [гап] шуки, [модда] бир аъзодан иккинчисига қуйилиши билан [у аъзонинг] мизожини бузади.

244. [Масалан, моддани] ўзидан даф қилувчи [аъзо] кучли бўлиб, қабул қилувчи [аъзонинг] заиф бўлиши ва [баданни] қоплаган⁸⁴ ёмон хилтнинг кўпайиши.

245. [Даф этувчи ва қабул этувчи аъзо ора-лараридаги] йўлларнинг кенгайиши ва физолан-тирувчи аъзонинг заифлиги; шу жумла сабаб-лар ҳақида кифоядир.

246. Ва қайси бир [хилт] бадандаги бирор аъзонинг кайфиятига ғолиб келиб, уни теска-рисига [айлангирса — бузса] [ўша аъзонинг озор чекишига сабаб бўлади].

Иссиқ касалликларнинг сабаблари

247. Жисмда ҳарорат пайдо қиладиган ҳар бир нарса унга ўзининг [одатда] қиладиган ишини қилаверади [зарарини етказди].

248. Би-л-қувват иссиқлик деб саримсоқ [каби нарсалар] емакни, амалдаги иссиқлик деб иссиқ шамолдан [таъсирланиш кабиларни айтилади].

249. Яна жаҳл чиқиш каби нафсоний ҳаракатлар, чарчаш каби жисмоний ҳаракатлар ҳам [қизиш сабабларидандир].

250. [Хилтларнинг] чириши, физонинг кам бўлиши ва [совуқ] ҳаво каби тери [тешиклари-ни] беркитадиган нарсалар пайдо бўлиши [ҳам шундай].

Совуқ касалликларнинг сабаблари

251. Баданда совуқликни пайдо қилувчи ҳар бир нарса кўпинча ундаги бир бутунликни бу-зади, ажратиб юборади.

252. Масалан, мингдевонани истеъмол қилиш би-л-қувват совуқлик ва қор эса амалий совуқликдир.

253. Очлик руҳларнинг физосини йўқ қилади, [натижада бадан совийди] бу чироғдаги мойнинг тугаши [ва ахири ҳарорати камайиши ёки ўчиб қолиши] каби.

254. Ортиқ даражада тўйиб кетиш табиий ҳароратни қамраб олади [ва бадан совишига сабабчи бўлади].

255. Узоқ давом этган қийин ҳаракатлар ҳам руҳни бўшаштиради-да, натижада жасад совийди.

256. Ҳаракат қилмасдан фаровонликда яшашдан ҳам [бадан] совийди, бу тутун [кўпайиши] билан аланганинг ўчгани кабидир.

257. [Бадандаги кийимнинг] ортиқ даражада қалинлиги ҳам ундаги оловни [ҳароратни] бўғади-да, бора-бора у ўчади.

258. Бадан ғовак бўлса ҳам совийди, унда ҳароратни тарқалган деб гумон қиласан⁸⁵.

Рутубатли касалликларнинг сабаби

259. Рутубатни келтириб чиқарадиган ҳамма нарса [сабаб]лар бешта, [улар] ёзилган ва ҳисоблаб чиқилгандир.

260. Би-л-феъл рутубат иссиқ ва чучук сувки уни кўп қуйиб [ювиниларди].

261. Би-л-қувват рутубат эса сут, ширин [сувдаги] балиқ ва ҳўл пишлоқ истеъмол қилиш [каби]лар.

262. Шунингдек баданнинг роҳатланиши, тўқликнинг чегарадан ортиб кетиши ва жисмларда тўпланадиган рутубатни бўғишдан [иборат].

Қуруқлик касалликларининг сабаблари

263. Қуруқликни пайдо қилувчилар ақлга сиғадиган ва сезиларли бешта [сабабдан] иборат.

264. Би-л-феъл қуруқлик шимол [томондан эсадиган] шамол каби, би-л-қувват қуруқлик эса горчица истеъмол қилиш сингари.

265. Яна рутубат кетадиган [даражагача] оч бўлиш ва ҳаммаси қийинчиликдан [иборат бўлган] ҳаракатлар.

266. Қуруқлик баъзан [хилтларнинг] эриб тарқалиши туфайли ҳам ориз бўлади, ич кетиш каби [бўшалиш]дан ориз бўлгани каби.

Қурол аъзоларидаги касалликларнинг сабаблари

267. Аъзоларда [одатдагидан кўра] катта бўлишнинг сабаби шаклни тузувчи қувватнинг кучлилиги ва физо [модда]нинг [кўплигидандир].

268. Уларда кичик бўлишни вужудга келтирувчи сабаб уларда катта бўлишни пайдо этувчи [сабаб]га зид келади.

269. [Аъзо] шаклларини бузувчи сабаб шундайларни [қабул қилувчи аъзонинг] тайёрлаб беришида вужудга келади.

270. Бачадон [мизожининг] ёмонлиги сабабидан ёки манийнинг [шаклни қабул қилишга] бўйсунishi кам бўлганлиги туфайли.

271. Ёхуд туғилиш вақтида [бола] нотўғри чиқади ва бу ҳол эгри-бугри қилиб қўйиш билан ёмон шаклни вужудга келтиради.

272. Энага [болани] йўргаклашда ёки бола эмишда⁸⁶, ё уни [ерга] қўйилишида [хатоликка йўл қўйилганда].

273. Ёки энага [болага] овқатни баъзан кўп бериб қўяди, ё уни эмчакдан ажратишда ножў-ялик қилади.

274. [Баъзан] бола [ўз ҳолига] қўйилса кам қувватлилиги туфайли йиқилиб кетади. У йиқилиш сон суягининг қуббасини⁸⁷ синдиради.

275. Ёки [боланинг] бурнини пачақлайди-да, пучуқ бўлиб қолади. [Шаклда] тескари бўлиб қолган аъзони тиб ўз ўрнига қайтаролмаган бўлади.

276. Бесабр [киши] ҳали тамом битмаган синиқ суякни қимирлатса ҳам [аъзонинг шаклини бузади].

277. Мохов касаллигидаги каби хилтларнинг кўплиги ёки эски сил касаллигидаги каби [уларнинг] камлиги ҳам шаклни бузади.

278. Ёки бирорта асабнинг⁸⁸ бўшашганидан бўлган юз фалажи касаллиги ёхуд бўйинни [бир томонга] эгадиган тортишиш касалликлари ҳам шундай.

279. Шиш ва яраларнинг излари⁸⁹ ҳам баъзан [бадан] сатҳидаги шаклларни бузади.

[Бадан] йўлларининг тўсилиб қолиш сабаблари

280. Йўлларни тўсадиган нарсалар жинсини тўплашда мен фикрларимни ишлатдим.

281. Улар тутиш қувватининг кучлилиги ва ҳайдашнинг кучсизлиги, совуқ ҳам баъзан

йўлларни йиғиштириш [торайтириш] орқали ҳам [тўсиш] ҳукмини ижро қилади.

282. Куруқлик ҳаддан ортиқ буриштириб қабз қилади ва боғлаш эса қисил билан бириктириб [йўлларни тўсади].

283. Шиш ва буралиб қолиш [йўлларни]сиқади ва баъзан буриштирувчи дори⁹⁰ уларни бириктириб қўяди.

284. Яраларнинг эт олиши ва сўгаллар ҳамда этнинг бефойда ортиб кетиши ҳам [йўлларни тўсади].

285. [Бадан йўлларига жойланиб қолган] хилт, йиринг, қон, ивиб қолган сут ва сувлар] ҳам шундай.

286. Ичакда пайдо бўладиган курт ва бошқа курт-қумурсқалар, майда тош ёки қаттиқ ахлат ва [йиғилиб қолган] ел [ҳам йўлни тўсади].

Йўлларнинг очилиш [кенгайиш] сабаблари

287. Йўлларнинг шиддатли очилиши даф қилишнинг кучлилиги ва тутиб турувчи [куч]нинг заифлигидан [келиб чиқади].

288. Ҳар бир очувчи дорилар⁹¹, шунингдек зўрлик билан [орттирилган] иссиқлик — ҳарорат ва рутубатлар ҳам шундай [сабаблардир].

Ададнинг ортиқ ва кам бўлиш сабаблари

289. Ҳар бир [аъзонинг] сон жиҳатдан ортиқ бўлиши албатта, модданинг кўплигидан [келиб чиқади].

290. Агар у [модда] яхши бўлса — [ортиқча] бармоқ, ёмон бўлса “зифдаъ — қурбақа” касаллиги⁹² бўлади.

291. Санокда бизда кам бўладиган ҳар бир [аъзо] юқорида айтганимнинг акси⁹³ дандир.

Дағаллик ва силлиқлик касалликларининг сабаблари

292. Дағалликни вужудга келтирувчи ҳар бир сабаб мулойимликни кетказади.

293. Хилтлар, тутун, чанг ҳамда овқат ва дорининг тахири каби.

294. Дағални мулойим қилувчи сабаб ёпиш-қоқ хилт ва ёғли нарсалардир.

[Аъзоларда] туташганлик ва ажралиш сабаблари

295. Агар [табиатан] иши [тузилиши] ажралиш бўлган ҳар бир [аъзода], туташлиш воқе бўлиб қолса.

296. У[нинг сабаби] ўша аъзонинг ноҳўя эт олиб қолишидирки, сен унда керак бўлмайдиган нарсани кўрасан.

297. [Шаклини] ўзгартирувчи қувватнинг кучлилиги ва сурат берувчи қувватнинг заифлиги ҳам [шунга сабаб бўлади].

298. Қайси бир аъзонинг иши [тузилиши] табиатан туташлиш бўлиб, унда ажралиш [ҳосил] бўлган бўлса.

299. Гарчи у ажрашиш — туташишлик вазъидан ва қурол аъзоларидаги [ажрашиш] касалликлари жумласидан бўлса ҳам.

300. У албатта бўлаклари бир-бирига ўхшаган аъзоларга мансуб бўлган бир бутунликнинг ечилиши [бузилиши] сабабларидандир. Мана унинг сабабларини [қуйидаги] ҳисобда [билсан].

Бирликнинг ечилиш [бузилиш] сабаблари

301. Куйдирадиган қуввати бор хилт ёки ейдиган ё тешадиган [даражадаги] чириш [шундай сабаблардандир].

302. Ёки [аъзони] бузиб юборадиган ё йиртадиган оғирлик ёки ҳаракатланувчи [бўғин]ни бўшаштирадиган ёпишқоқ [хилт] ҳам шундай⁹⁴.

303. Ё жароҳатлайдиган ва синдириб сочиб юборадиган сакраш ёки синдирадиган, мажафлайдиган тош [ҳам шу хил сабаблардан].

304. Еб тешадиган дори ва кесиб ажратиб юборадиган темир [ҳам шулар жумласидан].

305. Ел ҳам баъзан чўзиш йўли билан [бирликни] узади, олов ҳам териларга шундай таъсир қилади.

Табийликдан ташқаридаги нарсалардан учинчиси — юз берадиган белгилар [аразлар]дир⁹⁵

306. Белгилар [аъзолар] ишларида⁹⁶ ва баданда пайдо бўладиган ҳолларда [ўзгаришларда] юз беради.

307. [Яна] ахлат, тупук, тер ва сийдик каби [баданда] очик кўринадиган нарсаларда [ҳам] бўлади.

308. [Аъзонинг] иши қачон ғайритабиий ҳолатга яқинлашса, унда албатта [қуйидаги] учта иллат бор бўлади:

309. Улар заифлик, ботиллик [бекор бўлиб кетиш] ва ўзгаришдан иборат; ҳар бир иллатнинг [қуйида] изоҳи бор.

310. Ишдаги заифликлар, [I] кўзнинг кўриши заифлашуви; [II] кўзнинг иши бекор бўлиб кўрмайдиган бўлиб қолиши каби.

311. [III] Ўзгаргандаги ишнинг иллати, у ҳам бўлса битта нарсанинг иккита бўлиб кўриши⁹⁷.

312. Ишларда ориз бўладиган [бошқа] белгиларни шу каби мисолларга қиёс қил.

Бадан ҳолатидан олинадиган белгиларнинг турлари

313. Баъзи вақтларда [табиатдан ташқари] баданларда пайдо бўладиган ҳолатлардан олинадиган белгилар [қуйидагича]:

314. Уларнинг баъзисини кўриш ҳисси билан билинади, масалан, сариқ касаллиги [даги сариқлик] ва очик аён кўринган шиш каби.

315. Баъзисини қулоқ билан идрок этасан, масалан, истисқо касаллигида [у ёқ бу ёққа ағдарилганда] қориннинг шўлқиллаши каби.

316. Баъзиси борки, уни ҳидлаб кўриб билинади, сасиган яралар каби.

317. Баъзисини мазасидан идрок этасан, масалан, оғзида нордонликни сезган кишига ўхшаш.

318. Баъзиси борки, уни ушлаб кўриб биласан, қаттиқлашган саратон [шиши] каби.

Бадандан ажралиб чиқадиган нарсалар [хилтлар]дан олинадиган белгилар

319. [Бадандан] чиқадиган нарсалардан олинадиган белгиларни ҳам бешта сезги аъзо билан билинади:

320. Қизил ва қора сийдик, қонли ва кўпикли тупук каби.

321. Уларнинг баъзиси бўшатиш билан чиқади, ел, акса уриш ва ҳиқичоқ каби.

322. Қусуқ баъзан нордон, аччиқ ва буриштирувчи бўлган ҳолда учратилади.

323. Сийдикда бадбўйлик сезилса, у қовуқда яралар [борлигига] далолат қилади.

324. Тер чиққанда ундан совуқлик, иссиқлик, суюқлик ва ёпишқоқлик сезилиши мумкин.

325. Иллатли кишидаги шу белгилар⁹⁸ биз учун [муҳим] далиллардир.

326. Уларни мен қисқача айтиб ўтдим. Мана энди уларни батафсил айтаман.

Далилларнинг баёни

327. Далиллар ҳаммаси эслашимга кўра ё [бўлиб ўтган дарддан] хабар беради, ё ҳозирги [дардни билдиради] ёки [келажакдагисидан] кўрқитади.

328. Бизга ўтган [дардни] эслатадиган нарса [далил] бўлиб ўтган тердан [ҳосил бўлган] намлик кабидир.

329. Бу далилга бизда эҳтиёж йўқ ва унга биз суянмаймиз ҳам.

330. Ҳозир[ги касалликка] далолат этган ва келажакдаги [ҳолга] ҳам далолат этадиган ҳар бир далилга.

331. Қатъий эҳтиёж бўлади ва бизнинг тиббимиз ўшанга суянади.

332. Далилнинг бир хили умумий бўлиб, баъзиси эса айрим-айрим ҳолга хос бўлади.

333. Аммо хос бўладиган далилни мен келажакда, тибнинг амалий қисмини ёзаётган пайтимда зикр қиламан.

Ҳозирги [ҳолга далолат этадиган] умумий далиллар баёни

334. Ҳар бир умумий далил улуғликка эга бўлган [бошқарувчи] аъзолардаги [юз беришлардан] олинади.

335. Жигар, мия ёки юракка ўхшашлар, чунки булар албатта, тўғри [хабарни] беради.

Миянинг ишларидан далил излаш

336. Ақл⁹⁹ ўз тасаввури, фикрлашида тўғри ва эслашида ҳам тузук бўлса.

337. Ва бадан ҳаракатлари ва сезгилар ҳам [соғлом бўлса], бошда саломатлик борлигига далолат қилади.

338. Агар буларда [ёмон] аломатлар сезилса, у вақтда мияга касаллик етган бўлади.

Юрак ишларидан далил излаш

339. Юрак ўзининг уришида бир равишда юрса, у [эгаси]нинг аҳволи саломатликда эканлигига далилдир.

340. Агар томир уриши табиий одатидан чиқса, у бирон бузуқлик борлигига далолат этади.

341. Томир уриши [табиий одатга] хилоф бўлиш билан турли дард ва касалликларга далолат этади.

Томир уришининг турлари ва уларнинг биринчиси кенгайишлик миқдори¹⁰⁰ ҳақида

342. Унинг турларини санаган чоғинда ўнгадир, уларни фақат моҳир кишиларгина ёддан санаб бера олади¹⁰¹.

343. Ўша томир уришларнинг биринчиси [томирларнинг] кенгайиш миқдорида [юз беради], у ё юқори даража ортиқликка ёки муътадилликка далолат этади.

344. Агар катта [пульснинг учта] тарафи кўринса [кўтарилса]¹⁰², унинг миқдори қувватлигига далолат беради.

345. Унинг зиддини қувватда кичик пульс [дейилади]. Узун ва калта пульслар ҳам бўлади.

346. Унинг торайган ва кенгайган ҳамда юқори ва паст деган хиллари ҳам бордир.

Томир уришдаги ҳаракат вақти

347. Тури ҳар хил бўлган ҳаракатнинг замонга нисбат бериладиган жинси [қуйидагича]:

348. Томир уриши тез [ва] кўп бўлгани, у қувват ва ҳароратга далолат этади.

349. Томир уриши суст ва сийрак бўлгани эса совуқлик ва заифликка далолат этади.

[Томир уришдаги] ҳаракатсизлик вақти

350. Ҳаракатсизлик вақти миқдорининг жинси мумкин бўладиган [қуйидаги] хилларга бўлинган:

351. Кетма-кет ва тўхтовсиз бўлган ҳаракатсизлик қувватларнинг заифлигига ва ҳароратга далолат қилади.

352. Агар ҳаракатсизлик [юқоридагининг] аксича бўлиниб-бўлиниб турса, у [томирнинг] бўшашганлиги ва [мизожнинг] совуқлигига далолат этади.

[Томир уришдаги] қувватлар миқдори

353. [Томир уриши] қувватлар миқдори жиҳатидан ҳам [иккига бўлинади]: кучли [пульс], унинг [бармоққа] уриши зўр бўлади.

354. [Юқоридагининг] аксича бўлгани, у заиф бўлиб, [бармоққа] уриши паст ва нозик бўлади.

Ҳаракатли томир жисмининг тузилиши

355. Ушлаб кўришда томир жисми қаттиқ бўлса, у [мизожнинг] қуруқлигидан дарак берувчи бўлади.

356. Ундан [иккинчи хили] ҳўл ва ўз жинси орасида мулойим бўлиб, мизожнинг рутубати-га далолат қилади.

Ҳаракатли томир жисмининг кайфияти

357. Қон томири жисмининг [иккала] кайфияти ҳам мизожга баб-баравар далолат қилади.

358. [Жисми] совуқ [томир] бизга [мизожнинг] совуқлигидан далолат беради. Иссиқ [томир] эса бизга зиддининг хабарини беради.

Ҳаракатли томир ўз ичига олган нарсалар.

359. Ҳаракатли томир ўраб турган нарса — хилтлар бўлиб, улар тўғрисида баён — изоҳ бор.

360. Тўла бўлган томир [хилтлар] ошиб-тошиб кетганликдан ва бўш бўлгани эса хилтларнинг кам эканлигидан дарак беради.

Ҳаракат ва фатрат [узилиш]лар замони

361. [Томирдаги] ҳаракат ва [ҳаракат] узилишининг турларини сезги очиб беради.

362. Ундан бир хили текис, бир хили ўлчовли бўлиб, у маълум ёшдаги томир уришга хос [мувофиқ] бўлади¹⁰³.

363. Ҳамда у йилнинг фасллари ва мамлакатларда одатга мувофиқ бўлиб юради.

364. Яна ундан бир хили борки, у бир хил ўлчовли бўлмайди. [Юқорида] мен айтган хилининг аксича [бўлади]¹⁰⁴.

Ҳаракатли томир миқдорининг хусусияти

365. Ҳаракатли томирлар пульсда ё иътилоф, ёки ихтилоф билан юради¹⁰⁵.

366. Бир равишда борадигани мос келувчи [муъталиф], эгриликда борувчисини эса мос келмайдиган мухталиф [деб аталади].

Томир уришининг сони

367. Томир уришларининг мухталифликдаги саноғида қандайдир фарқ бор.

368. Кўп томир уришлардаги хилма-хилликни тақсимланганда шундай икки навъи [ҳосил] бўлади:

369. Хилма-хилликда улар тартибли ва тартибсиз бўлиб, кейингисини киши тўла эгаллай олмаган.

370. Унинг тартиблилиги [муътадил уришда] айланиб юраверади ва унга бизнинг сўзимизда изоҳ бўлади.

371. У [бармоқларга] уради-уради-да, кейин уришидан олдин бўлган ҳолига қайтади.

372. [Томир уришининг] бир хили ўз даврларига боғланиб қолмаган, ундан бир хилини сичқон думчаси деб аталади¹⁰⁶.

373. Томир уришнинг хилма-хиллик қисми-дан бир уришда бўладигани бор, уни ушлаб кўрсанг [шундай сезасан].

374. Ва шу хилидан қай бири нисбатланган¹⁰⁷ ва баъзиси эса нисбатланмаган бўлади ва бизнинг сўзимиз лақаблангани [номлангани] устидадир.

375. Ундан қай бирларини [ҳаракати] узилган ва қайсиларини узлуксиз, баъзиларини пастга қараган, баъзиларини эса баландга [қараган] деб аталади.

376. Яна бирида икки уриш ва бир хилида [ундан] кўпроқ [уриш бўлади], кейингисини икки болға уриши [митрақон] деб аталади.

377. Ундан қайсиларини қуртсимон, қайсисини аррасимон ва худди шунга ўхшаш чумолисимон ва тўлқинсимон [деб аталади]¹⁰⁸.

378. Ундан баъзиси титрашга ўхшаган деб лақабланса, баъзисини сил касалига ўхшаш деб тасвирланади.

379. Шулардан ҳар бир жинсининг ичида икки нав борки, уларнинг ҳар бири бир-бирига зиддир¹⁰⁹.

380. Икки зид ўртасида битта мўътадил [навй] бор, у иккаласида алоҳида ўринни эгаллайди.

381. Аммо [биз санаб ўтган] хилма-хиллик турлари бўлса, улар ортиқча, улардаги хилма-хилликда ўртачалик йўқдир.

382. Томир уришни бирон томонга оғтанлиги кўрилгунча мўътадил деб билинади¹¹⁰.

383. Ўз вазифасидан [яъни мўътадилликдан] чиққан ҳар бир томир уриши эгасининг мижозига қараб қиёс қилинади.

**Ёш, фасл, мамлакат, мизож, ташқи кўриниш
[ориқ-семизлик], эркак ва аёллардаги
томир уришлари ҳақида**

384. Турли ёшлар, йил фасллари ва мамлакатларга [қараб] томир уриши хилларини билиб ол.

385. Ҳамда кишилар мизожи, ташқи кўриниши ва эркак-аёлларга қараб [ўзгаришини] ҳам.

386. Иссиқ [мизожда] томир уриши тез ва катталиқка мойил [яъни катта] бўлади, худди шунингдек, йигитларда ва эркакларда ҳам.

387. Жанубий мамлакатлар, ориқ кишилар, ҳомиладор хотин ва ёз [фаслида] ҳам [шундай].

388. Совуқда [томир уриши] кичик ва суст [бўлади], қариларда қиш [фаслида] ҳам шундай.

389. Аёллар, пўк семиз [одамлар] ва шимоллий мамлакатларда яшовчиларда ҳам шундай.

390. Ҳар бир қуруқ [мизожда]¹¹¹ томир уриши енгил [бўлади].

391. Ҳар бир мўътадил мизож[ли киши]нинг томир уриши етук баҳордаги томир уришига ўхшайди¹¹².]

392. Иқлимларнинг тўртинчиси[даги мамлакатлар] ҳам ўша [мўътадил] мизожга тобедир.

393. Гўдак боланинг томир уриши тез ва “ҳўл” бўлиб, ўрта ёшли кишиники эса суст ва қаттиқдир.

394. [Кўп] хилтли ҳар бир баданнинг томир уриши ҳаддан зиёд тўлган бўлади.

395. Хилтдан бўшаган ҳар бир бадандаги томир уриши ҳам қаттиқ бўшаган бўлади.

Тупук воситали далил топиш

396. Кўкрак ва ўпка нафас олиш қурола-ридир, агар шулар иккиси соғлом бўлса, ҳаёт сақланишда [бўлади].

397. Агар улар ўз мўътадил ишларидан четга бурилса, унда ўша юракнинг ўти яллиғланиш-да бўлади.

398. Қачонки кўкракда бирор касаллик ориз бўладиган бўлса, унга тупук далилдир, чунки у белги бўлади.

399. Агар [шу касалликнинг бошида] тупук йўқолса, у [ҳол касалликнинг] бошланишидир, чунки унда [касалликнинг] етилганлиги аён бўлмаган бўлади.

400. Агар [тупук] озгина суюқ бўлса, унинг етилиши заиф эканлигига далил бўлади.

401. Бордию, у мўътадил бўлса, сенга [касаликдаги] ўртача кўтарилишдан дарак берган бўлади.

402. Агар у кўп ва қуюқ бўлса, албатта [касаликнинг] тутагани тўғрисида айтган бўлади.

403. Тупукнинг суюқ бўлиши, дардга қандайдир суюқ бир хилт аралашганлик далиллари-дан биридир.

404. Ҳамда унинг [суюқ бўлиши] дарднинг тез қуришига, унинг қуюқ бўлиши эса [юқори-дагининг] аксига [далилдир]¹¹³.

405. Тупукнинг қора рангда бўлиши хилтлар-да қаттиқ куйиш бўлганига далолат қилади.

406. Тупукларнинг яшил ранглиги эса сафронинг гандано тусли хилига далолат қилади.

407. Ҳар бир сариқлиги равшан-тиник [тупук] сафронинг тухум сариғи тусли навига далолат қилади.

408. Тупукнинг оқи балғам [борлигига] далилдир, унинг қизили [эса].қон [борлигига] далилдир.

409. Кимнингки тупуги сассиқ бўлса, у[нинг ўпкасида] чириш-сасиш борлигидан хабар беради.

410. Сассиқ бўлмаган ҳар бир тупук кўкракда, ўпкада сасиш йўқлигини кўрсатади.

411. Агар [тупукнинг] шакли тўгарак бўлганини кўрсанг ва шу дард туфайли иситма ҳам бўлса.

412. Шу белгилар билан у кишининг *барсом*¹¹⁴ дардига дучор бўлганига ҳукм қил.

413. Агар бетоб [бадани] қизимаса, унга сўлиш [касаллиги] келган бўлади.

414. Тупук [дарднинг] тоза етилганига далолат этса, у йўталсиз келади.

415. Ҳамда у ўзи оқ, қуюқ, бир-бирига ёпишган ва аввал келганда ҳидсиз бўлади.

Жигарнинг ишларидан далил олиш

416. Хилтларнинг пайдо бўладиган ери жигардадир. Хилт ундан баданга тарқалади.

417. У [жигар] сабабли пайдо бўладиган ҳар бир аъзода ўша аъзога хос бўладиган ишлар жигар туфайли вужудга келади¹¹⁵.

418. Ундаги [жигардаги] буғдан [табийй] рух вужудга келади ва у [рух]нинг боқи қолишидан жисм соғлом [бўлади].

419. Агар хилт соғлом бўлса, бадан соғлом бўлади ва қачон жигар соғлом бўлса, хилтнинг соғлом бўлганлиги чиқади¹¹⁶.

420. Сув унга [жигарга] ғизони олиб боради ва у ғолиб бўлган барча хилтлар билан [аралашади].

421. Чиқариш вақтида жигар сувни [хилтлардан] кўрсатади [яъни ажратади], чунки у [сув] хилтлар билан аралашувчидир¹¹⁷.

422. Сув [шундай] нарсаки, у рангларни ўзига олади ва унга солган ҳар бир нарсангни очиб беради.

423. Мен айтаётганларимнинг ҳаммасидан [натижа] равшан бўлди ва унинг ростлигига ақллар гувоҳлик бердики.

424. Сийдикда беморга етган дард ҳақида албатта дарак берадиган далил бор экан.

Сийдикнинг хиллари ва аввало ранги ҳақида

425. [Сийдикнинг] оқ ранглиси ичимлик ва овқатнинг кўп бўлганлиги аломатларидандир.

426. Ёки сассиқ меъда, балғам ғалаба қилгани, совуқ [ошганлик], қовуқ бўшашганлик¹¹⁸ ёки жигарда тўсиқлик [борлигининг аломатларидандир].

427. Сийдик агар сариқ бўлиб келса, ўтда бирор нарса [борлигига] далолат қилади.

428. Агар у [сийдик] олов рангида бўлса, [билки] сариқ ўт кўпайишда экан.

429. Ранги тиниқ ва қизилдан берироқ [бўлган сийдикда] сариқ ўт кўпроқдир.

430. Ранглардан қип-қизили, агар у [қизиллик] заъфарон истеъмол қилишдан келмаган бўлса.

431. Иситма¹¹⁹ ҳам, қуланж ҳам бўлмаса, у ҳол [сийдикка] қон аралашганидан [дарак беради].

432. [Сийдик] хираликдан кейин қора [бўлиб] келса, у шиддатли совуқликдан далолат қилади.

433. Агар қаттиқ қизилликдан кейин [қорайиб келса], хилтнинг куйганидан далолат беради¹²⁰.

434. Сийдикнинг ранги билан касалликка ҳукм чиқар, башарти у ранг рангли овқат [таъсиридан] бўлмаган бўлса.

435. Сабзавотлар, *хиёршанбар* ва *муррийга* ўхшаш унга ранг киргизадиган нарсалар каби.

[Сийдикнинг] қуюқ-суюқлиги ҳақида

436. Сийдикларнинг суюқлиги [овқатнинг] хазми камлигига далолат қилади.

437. Баъзан сийдик бўкиб қолиш кетидан, жигардаги бирор тўсиқдан ёки шишдан ҳам суйиқлиб қолади.

438. Сийдикнинг қуюқлиги ҳазм қилишнинг белгисидир ёки баданда балғамнинг кўплигидан далилдир.

[Сийдикдаги] чўкма ҳақида

439. Агар чўкма оқ кўринса, касалликларнинг саломатлигига [тўла етилганлигига] далолат қилади.

440. Агар унинг ранги сарғайган ҳолда кўринса, у албатта ўтда ўткирлик борлигидан бўлади.

441. У агар *андам*²¹ каби қизил бўлиб кўринса, у қон касалликларининг яхши етилмагани учундир.

442. Агар бу аҳвол чўзилиб кетса ва [шиша тагида] кўтарилиб турса, у албатта жигарда шиш борлигига [нишонадир].

443. Агар у қип-қизилликдан кейин қора бўлиб кўринса, хусусан қувват тушгандан кейин [шундай бўлса].

444. Ва [чўкма шишанинг юқорисида] кўтарилишда бўлгандан кейин чукадиган бўлса, жон албатта ўмровга — ҳалқумга етган бўлади.

445. [У вақтда] дам урувчи — табибни чақиритдан фойда йўқ, [хилтларнинг] қаттиқ куйишидан келадиган ўлим [кутилади].

446. Агар [чўкма] хираликдан кейин қорайиб кўринса ва [бетоб] ўткир касалликда бўлмаган бўлса.

447. Хусусан у хираликка яхши белги биргалашиб келса.

448. Дарднинг асли савдодан келиб чиққан бўлса, касалликнинг тугаганига далолат қилади.

Чўкманинг жойи ҳақида

449. Агар чўкма шиша устида чўкмасдан булутдек бўлиб кўринса, [касалликнинг] ҳали етилмаганлигига далолат қилади.

450. Лекин унда бир оз етилганлик бўлса ҳам унинг хилтини қўзғатиб юқорига кўтарадиган ел [чўкишга] қўймайди.

451. Агар ўша булутсимон чўкма ўртада кўчиб юрган бўлса, билгинки унинг ели оз экан.

452. Агар у [чўкма] сарикликдан кейин оқарса, силлиқ ва ёпишқоқ бўлиб.

453. Пастга томон тушса ҳамда қалқиб турса, унда етилганлик мукаммал [бўлган] деб бил!

Чўкманинг тузилиши [қивоми] баёнида

454. Агар чўкма парчаланиб кўринса, табиатларда заифлик борлигига далолат қилади.

455. Ёки унда толқонга ўхшашлик бўлса, у томирларда [пўст] ажралиш борлигига далолат қилади.

456. Ёки у [чўкма] кепакка ўхшаш [ва] сассиқ бўлса, қовуқда яралар борлигини кўрсатади.

457. Ёки у япроқ-япроқ бўлиб турса, [аъзоларда] қирқилиш ва йиртилиш борлигини билдиради.

458. Агар шишада йиринг кўринса, ёрилган¹²² йирингли шиш [дубайла¹²³]га далолат қилади.

459. Агар [чўкма] узоқ вақтгача сасиган қон аралашиб чиқса, у балғамли шиш¹²⁴ [борлигига далилдир].

460. У агар манийга ўхшаб пастга чўкса, хом ва куюқ, етилмаган балғам сабабидан бўлади.

461. Агар ундан қум ажралиб чиқса, билки, у албатта майда тош туфайли [ҳосил] бўлгандир.

Сийдикнинг ҳиди ҳақида

462. Сийдик ўз ҳидини йўқотса, етилишнинг йўқолганидан ёки етилмаган овқат ҳазмидан бўлади.

463. Чириб бузилиш юқори даражада бўлса, шу вақтда [сийдик] ҳам бадбўйликда юқори даражага чиқади.

464. Агар сассиқлик жуда бошқачароқ бўлса, билки касаллик қовуқдадир.

465. Мен сийдик [ҳақида] содда ҳолларни айтиб ўтдим. Энди шу сўзимдан унинг мураккаб ҳолларини ўзинг [қиёс қил]¹²⁵.

Ахлат [нажас]дан далил излаш ва биринчи навбатда унинг миқдори ҳақида

466. Ахлат баъзан меъда ва баъзида ичак ва жигар [аҳволига] далолат қилади.

467. Ахлат оз бўлса, у физонинг аъзоларга кўп ўтгани сабабидандир.

468. Ёки бўлмаса чиқариш [қуввати] оз-у, тортиш [қуввати] бирор иллат сабабли кўп [эканига далилдир].

469. [Шу ҳолда] у бетобнинг бадани ёмон чиқиндилар билан тўла эканидан дарак беради.

470. Агар ахлат кўпайиб кўринса, бетобнинг жисмида физо билан ўсиш [уни ўзлаштириш] йўқлигига [далил].

471. Ёки бўлмаса тортиш [қуввати]да камлик ва чиқариш [қуввати]да бир иллат туфайли кўплик борлигини [кўрсатади].

472. Агар у оқ бўлиб кўринса, ўт йўлида бирор тўсиқ ёки шиш борлигига [далилдир].

473. Сариқ касаллиги ва сийдикнинг сариқлиги ўша жинсга ҳиссий гувоҳдир.

474. Ёки шундай бўлмаса, жисм балғамдан ёки совуқ мизождан жуда бузуқ [эканига далилдир].

475. Агар у [ахлат] қизил ёки олов [рангида] бўлиб кўринса, сафронинг юқори даражадалигига далолат қилади.

476. Ёки у гандано ва зангори рангли бўлса, ёмонликка ва давом этаётган касалликка далолат қилади.

477. Агар у қора бўлиб кўринса, [бетобнинг] жисмида қаттиқ ва давомли совуқлик борлигини [билдиради].

478. Агар [қора ахлат] ўткир бир касаллик туфайли бўлган бўлса, яқин фурсатда воқе бўладиган ўлимга далолат этади.

479. Агар [ахлатда] бир неча кун қаттиқлик бўлса, тортиб ўзлашгирувчи қувватлар[нинг кучлигига] далолат этади.

480. Ёки алангаланувчи ҳароратдан, ё [ични] боғловчи физодан далолат беради. [Яъни унда ҳарорат ёки тўхталиб қолган овқат борлигига далилдир].

481. Агар у [ахлат] суюқ, рутубатли бўлиб куринса, жисмда тортиш кўп бўлмаган [деган гагдир].

482. Ёки ҳоли ёмон бўлган бадандаги совуқлик ёки ични сурувчи физо туфайли воқе бўлгандир.

483. Агар у [ахлат] кеч келадиган бўлса, таомнинг ичаклардаги ҳазми қийин бўлаётгани [маълум бўлади].

484. Ёки чиқариш [қуввати] камлигидан, ёки [ҳазм аъзоларига] совуқ [ғалаба қилганидан], ёки тўсилиб қолиш сабабли ушлаб қолган ичаклар туфайли [бўлгандир].

485. Агар [ахлат] тез-тез келадиган бўлса, физонинг иши қолиш эмас, [балки] тойдириб тушириш [яъни унда тойдирувчи балғам] бўлган бўлади.

486. Ёки кўп миқдорда итарилиб чиққан хилтлардаги рутубатлардан [бўлган бўлади].

487. *Мосариқо*¹²⁶ [томири] тортувчан бўлмаган ёки ичакда нимадир ориз бўлган [бўлади].

488. Яра ёки ҳазм қилишнинг ёмон бўлиши, ёхуд бошқа касаллик хилларидан биронтаси [ориз бўлган бўлади].

489. Агар [ахлат] овоз билан чиқса, кўп ел борлигига далолат қилади.

490. Агар у йиринг аралаш чиқса, пўконда шишлар борлигига далолат қилади.

491. Агар [уни] чиқариш олдида қон кўринса [ичакда], яра ва шилинишлар борлигига далолат этади.

492. Агар [ахлат] ортиқ даражада бадбўй бўлса, чириб сасишнинг юқори даражада эканига далолат этади.

493. Агар [ахлатнинг] устида ёғдек [нарса] бўлса, бадандаги ёғнинг эриганига далолат этади.

494. Агар унинг ҳиди ачимсиқ бўлса, унга нордон балғам қўшилган бўлади.

Тер билан [касалликка далил излаш]

495. Рутубатли касалликларда тернинг қўп бўлиши, [дарднинг] белгиларидан — юз беришларидан биридир.

496. У табиатлар қувватли эканидан хабар беради. Аммо тўхтаб-тўхтаб чиқадиган тер бундай эмас¹²⁷.

497. Бетобнинг қуввати тушкунликда бўлган ҳолда ортиқча даражада қўп терлаш.

498. Табиатнинг [дарднинг оғирлигидан толиққанидан ҳосил бўлади] ва у табиатнинг тез фурсатда ўлиши[га далолат қилади].

499. Касалликларда бўладиган озгина тер бадандаги тешиқларда тўсилиб қолиш борлигига далолат қилади.

500. Хилтнинг қуюқлиги, чиқариш [қуввати]-нинг заифлиги, етилишнинг озлиги ва таъбнинг мулойимлиги ҳам шунга далолат қилади¹²⁸.

Тернинг кайфияти ҳақида

501. Агар тер оқарган бўлиб кўринса, касалликларда балғам [борлиги]га далолат қилади.

502. У сариқ бўлиб кўринса — сафро, қора бўлиб кўринса савдо [борлигини билдиради].

503. Агар у қизил бўлиб кўринса, демак у қондандир. Худди шунга ўхшаш [тер] ўз мазаси билан ҳам бизга [хилтлар тўғрисида] далолат беради¹²⁹.

504. Латиф [суюқ] тер хилтдаги латифликдан, унинг қуюғи эса қуюқлигидан [нишонандир].

505. Агар тер баданнинг ҳаммасига умумий бўлса, у яхши, агар унинг бир ерига хос бўлса, у ёмондир.

506. Агар тер ўз вақтида, [яъни иситманинг] даврида ва бухрон [қунига]¹³⁰ биргалашиб келса.

507. У [тер] яхши мақталаниладиган далилдир, унинг тескарисича бўлса¹³¹, яхшилиги узоқдир.

Огоҳлантирувчи умумий далиллар баёни

508. Огоҳлантирувчи [белгилар иккига] бўлинади: 1. Соғлом кишида воқе бўладиган бирон касаллик билан унинг қаттиқ озор чекишидан [дарак берувчи].

509. 2. Бетобнинг бетоблигида иши нимага бориб тақалишидан хабар берувчи.

510. Касалликлардан хабар берадигани — юз берадиган аломат [араз]лар билан далолат этади:

511. Ҳамма аъзоларда ва мияда [хилтнинг] тўлганлиги ёки [унинг камлиги] ва бўшаганлигига.

512. Тўлганликнинг хабарини берувчи нарсалар дам олиб ётиш ва овқатнинг кўп бўлишидир.

513. Ҳаммом ва риёзатнинг кам бўлиши ҳам тўлиб қолиш касалликларини вужудга келтиради.

514. Бу нарсаларнинг зидди¹³² бизга [хилт-ларнинг] камлиги касаллигидан хабар беради.

Тўлиш ҳақида ва биринчидае қувватларга нисбатан тўлишни аниқлаш ҳақида

515. Тўлиш нафсоний қувватларга нисбатан жинсда бўлинади:

516. Агар у ўзгарувчи [қувват]га қиёс қилинса, овқатга иштаҳа яхши бўлмайди.

517. Ва сийдикда аниқ етилиш бўлмайди, шу вақтда ахлат ҳам юмшоқ [бўлади].

518. Ёки ҳаракатлантирувчи [қувват]га қиёс-ли бўлса, [кишига] ҳаракат қийин бўлаётганини кўрасан.

519. Ёки томирни ҳаракатлантирувчи қувватга қиёсан [қарасанг], томирнинг ҳар бир уришини бўшашган кўрасан.

520. Бақувват нафслар ҳимусдан¹³³ кўтаролмайдиган юкни кўтарган бўлади.

521. Ўша беқувват нафс ҳимусни кўтаришдан танг бўлган [кўтаролмаган] ва [гарчи уни кўтариб турган аъзоларнинг] коваги — ораси тўлган бўлмаса ҳам.

[Аъзо] ковақларига нисбатан тўлиш баёни

522. Ундан бошқаси [тўлишнинг иккинчи хили] [аъзонинг] ковақларига қараб бўлади, чунки уларни [аъзо ковақларини] тўлатаётган нарса қуриб-қотиб қолгандир¹³⁴.

523. [Тўлишнинг] шу жинси тоза қондан ёки сафроли ё балғамли қондан тўлган бўлади.

524. Бунда кўпинча қувватлар кучли бўлиб, уларни ҳимус оғирлаштирамайди.

Қон галабасининг аломатлари баёни

525. Хилтлардан бири бўлган қон агар галаба қилса, уйқу ва бош оғриғи юқори даражада бўлади.

526. Томирлар йўғонлашади ва қизариш [пайдо бўлади] ва кўпинча фикрлар — тафаккур қуввати четга чиқади.

527. Бош оғирлашади, ҳислар заифлашади, ланжлик ва қўл тегизилганда ҳарорат [сезилади].

528. Курак суяклари оғирлашади, эснаш бўлади ва кўпинча оёқ-қўллар оғирлашади.

529. Бурундан қон кетади, киши керишади ва ич бир оз бўшашади.

530. Маишатда фаровонликка [интилиш], шодлик тушлар ва у тушларда кўп ранглар кўриш ва хушчақчақлик бўлади.

531. Қон олдириладиган ер қичийди, одатдан ташқари [равишда] кўз қизаради.

532. Баданда чипқон ёки тошмалар пайдо бўлади ёхуд уйқуда бирор ширин нарсани еяётгандек бўлади.

533. Ёки олдин ширин нарсани емаган бўлса ҳам оғизда ширинлик мазаси сезилади.

534. Ё баҳор [фаслида] ёки ёшликнинг аввалги ажойиб [даврида] араз — юз берадиган аломатлар [пайдо] бўлади.

535. [Юқоридагиларнинг ҳаммаси] дардларнинг қон мизожли эканлигидан бизга далолат

беради. [Китобнинг] амалий [қисмини] бошлаш олдида сен уларни албатта кўрасан.

Сафро ғалабасининг белгилари баёнида

536. Агар сариқ [сафро] ғалаба қилган бўлса, [бадан] терисининг рангини сарғайишда кўрасан.

537. Оғизда аччиқлик сезилиши билан таомга иштаҳа ҳам заиф бўлади.

538. Меъда ачишади¹³⁵ ва сафро қусилади ва шу сабабли ич суради.

539. Уйқу қочади¹³⁶, кўзлар ич-ичига кириб кетади. Оғиз билан тил қуриydi.

540. Ва шунинг орасида сийдик сарғаяди, хушдан кетиш¹³⁷ юз беради ва тери хурпаяди.

541. [Унда] ғамгинлик ва овқат емаса ҳам ташналик ва уйқу [вақтида] оловлар кўриш [содир бўлади].

542. Томир уриш суст бўлади, бадан қизийди; иссиқ сув билан чўмилишнинг кўп бўлиши [бунга сабаб].

543. Жанубий шаҳарда ва йигитликда қийнчиликларнинг унга кетма-кет келиб туриши ҳам.

544. Ўткир мазали [емишлар]дан емакни давом эттириш ҳам хусусан ёзда [бунга сабаб бўлади].

Савдо ғалаба [қилиши]нинг белгилари баёнида

545. Агар қора ўт [савдо] жисмга ғалаба қилса, унинг сабабидан жисмнинг туси албатта хираланган бўлади.

546. Ұйчанлик [туғилади], овқатга иштаҳа кўпаяди ва оғиз таъмида нордонлик сезилади.

547. Табиатнинг ланжлиги билан бирга жаҳлдорлик бўлади ва томир уриши сустлигида қаттиқ бўлади.

548. Меъданинг қабзияти, [терида] қора доғлар ва чидамсизлик пайдо бўлади, безовталиқ бўлмай туриб уйқусизлик [юз беради].

549. Сийдик оқ суюқ ва етилмаган, шунга ўхшаш ахлат ҳам етилмаган бўлади.

550. Қуруқ физо, ташвиш, аҳён-аҳёнда бўладиган сабрсизлик ва қайғу[лар ҳам унга сабаб бўлади].

551. Ва уйқусида ҳалокатли жойлар ва уни қўрқитадиган нарсаларни кўради.

552. Ўрта ёшлиқ, куз фасли, шимолий мамлакат ва ориқлик ҳам савдо ғалаба [қилишининг сабабларидандир].

Балғам ғалаба қилганлик белгиларининг баёни

553. Бадандаги хилтларга балғам ғалаба қилса, бош оғирлашади ва уйқу кўпаяди.

554. Дангасалиқ, иштаҳа камлиги ва қувватлар [оғирлашиб уларга] нисбатан тўлиқлик бўлади.

555. Юриш суст, калтафаҳмлиқ ва одатдан ташқари бўшашганлик пайдо бўлади.

556. Сўлак оқади, юз салқийди¹³⁸ ва ранги хунук бўлиб оқаради.

557. Томир уриш дағал бўлиб, суст [уради], сийдик қуюқ, ҳали етилмаган [бўлади].

558. [Балғам галаба қилган киши] ташна бўлмайди, агар ташна бўлиб қолса, [унда] шўр балғам борлиги ёки балғам сасиганлиги маълум бўлади.

559. Ҳўл ва совуқ мизожли физо, қарилик ёши ва қиш вақтлари¹³⁹.

560. Риёзат билан шуғулланмаслик, ҳаммомга тушмаслик ва кўпинча овқат [ейишда] ортиқча қилиб юбориш [балғамни кўзғотади].

561. Анҳорлар [кўплиги] сабабли шаҳар намли бўлиши ва уйқусида денгизларни кўриш.

562. Уйқусида босинқирашдан зорланади, ҳазм қилиш [қуввати] кайлусни¹⁴⁰ яхшилолмайди.

563. Бетобликларда бўладиган зарурий доимий аломатларни.

564. Соғлом кишиларга ёпишган ҳолда кўрсанг, уларни зоил қилишга қаттиқ кириш.

Бетобликда бўладиган огоҳлантирувчи белгилар баёни

565. Белгиларнинг бир хили ўлим билан кўрқитади, бошқаси сиҳат-саломатлик билан севинтиради.

566. Биз ўша белгиларни [ўз] сифат[и] билан таърифлаб берамиз, чунки у далиллар билиш-танишишнинг муқаддимасидир.

567. Уларни билиш билан табиб кишининг ҳалок бўлишини кўра олади-да, уни даволашда [ўзини] ушлайди, тортади.

568. Ўшаларни билиш туфайли бетоб кишининг саломат қолишини ҳам табиб кўради ва

шу билан [уни] севинтиради ва [соғайишини] очик айтиди.

569. Ўша белгиларнинг биринчиси вақтларни ва у вақтлар ичида кўриладиган офатларни билишдир.

570. Ҳамда дарднинг узун, қисқа, оғир ва енгилини билиш.

571. Бухронларнинг пайдо бўлишига қараб [касаликларнинг] вақти ҳақида ҳукм чиқарилади.

Бетоблик даврларини билиш баёни¹⁴¹

572. Ҳар бир бетобликнинг турли даврлари бор, уларда ўлиш ёки яшаш мумкин.

573. У даврлар касаликнинг бошланиши, кўтарилиши ва тугашидан иборат. Шу [даврларнинг] ҳаммасида ўлиш ҳам, [соғайиш ҳам] бўлиши мумкин.

574. Тўртинчи ҳам борки, уни пасайиш вақти деб аталади, бу вақтда хатоликлардан бўлак сабабдан ўлиш бўлмайди.

575. Бошланиш [даври аъзо] ишларига зарар етиши ва у ишларнинг бошқа ишларга нисбатан заиф бўлиб қолишидан иборат.

576. Сен тупук, ахлат ва сийдиклардаги чўкмаларда етилганликни кўргунингча [шу давр давом этади].

577. Кейин сен иситманинг навбатларида ва унинг таъсирларида кўтарилишни кўрасан.

578. Шу ҳолатдан кейин тугаш [даври бошланади], қачонки сен етилишни тўла — мукамал ҳолда кўрсанг.

579. [Шу ҳолатда] касалликларнинг тутиш навбати кўпаймайди, балки юз беришлари миқдорда бир текис бўлади.

580. Ва касаллик камайишга бошлайди ва у давр кўпинча бухрон билан тугайди.

581. Агар сен шу белгини кўрсанг, беморни саломат [қолгани] билан севинтир.

582. Чунки ўлиш [дарднинг] тушиш-пасайиш [даврида] юз бермайди, мабодо бемор устида бирор хатога йўл қўйилган бўлмаса.

583. Ёки ҳаводаги вабога ва ташқаридан келадиган ҳар хил офатларга¹⁴² дуч келиш бўлмаса.

584. [Дарднинг] бошланиш чегарасини [даврини] билмоғимиз овқатнинг енгил бўлмоғи учун фойда беради.

585. Сен [дарднинг] кўтарилиш [даврида физони] ўртача енгиллаштир, чунки у албатта бахт ва ёрдамдир.

586. Қачон у дард охириги [даврига] етса, [овқатни] енгиллатишни ниҳоятига етказишни кўзла!

Касалликларнинг узун ёки қисқалигини билишнинг баёни

587. Ҳар бир касаллик [муайян] муддатда тугайди, унинг бир хили қисқа муддатли бўлиб ўтқир [касалик] деб аталади.

588. У озгина вақтда [кишини] ўлдиради ёки яхши бухрон билан тугайди.

589. Унинг етилиши ҳам, вақtlари ҳам тез ва ўзи оғир ўтади, ҳоли хатарли [ва] серофатлидир.

590. Уни сен бошланиш [даврининг] қисқалигидан биласан-да, овқат тадбирига киришасан.

591. [Овқат] кўп бўлиб, бетобнинг қувватларига оғирлик қиладиган ҳам, оз бўлиб физоланишни йўқотувчи ҳам бўлмаслиги керак.

592. [Шундай бўлмаганда] унинг бошланишида қувват тушиб кетади ва охирига етмасданок бўшашиб қолади.

593. Балки физонинг миқдори пухта белгиланиб, сафардаги кишининг овқатидек ўлчаб қўйилган [бўлсин].

594. Агар белгиларнинг оғирлиги, сифатлар¹⁴³ ва оғриқларнинг хатарлилигини кўрсанг;

595. Ва қувват тушкунлик томон ўзгарган, ақл эса камайиш ва чалкашликда бўлса.

596. Ҳамда [касалнинг] қувватлари дардни кўтара олмаса у кишини дард охирига бормасдан бурун ўлишини кут.

597. Бу аҳвол белгиларнинг ёмонлигидан ва касалликларнинг савдовийлигидан билинади.

598. [Касалликнинг иккинчи хили] узоқ давом этади, уни бошидан узоқ вақтни кечирувчи деб аталади. У бетоблик баданга тезлик билан келмайди.

599. Лекин у тинкани қуригиш, силга йўлиқтириш, қон кетказиш ва ориқлатиш билан ўлдиради.

600. Ёки у киши узоқ вақтдан кейин шифо топади ва касаллик етилиш ва [хилтларнинг] тарқалиши билан тугайди.

601. Сен уни юз беришларининг енгиллиги ва дардларнинг [табиати] совуқлигидан биласан.

602. Сен у кишини озгина таом билан физолантирма, у вақтда касалнинг [қувватлари] тушиб кетади.

603. Мана шу икки [хил касалликнинг] орасида ўртача бир дард ҳам бор, унинг вақтлари қисқа ҳам, узун ҳам бўлмаган.

604. [Шундай дардли кишига] физони енгиллатишда ўртача йўл тут, уни кучайтириб ҳам, жуда кучсизлатиб ҳам юборма.

Бухронни билишнинг баёни

605. Билгинки, бухрон деб бир онда, тезлик билан ўзгаришга айтилади.

606. [Бу] ўзгариш оғир аломатлар ва бетоблик вақтда нафнинг [дард билан] қаттиқ курашувидан вужудга келади.

607. У озгина вақт ичида кишини ё ўлиш ёки ҳаёт томонга олиб келади.

608. Қувватлар билан унинг дарди ўртасида [жанг майдонидаги] кураш каби олишув кетади.

609. Агар қувват ғолиб чиқса, бухрон яхши бўлиб, ҳаёт ва омонлик [бўлади].

610. Ёки агар дард ғалаба қилса, у вақтда кишига ҳалокат ва ўлим тушади.

[Бухрондаги] хилма-хилликнинг турлари баёни

611. Касалликда юз берадиган хилма-хилликнинг турлари олтитта¹⁴⁴: буларда иш [касалнинг аҳволи] енгиллашади ёки яхшиланади.

612. Озгина вақтда жисм яхшилиқ ва ҳаёт [соғайиш] томонга қараб ўзгаради.

613. Шунда олдиндан хурсанд қиладиган [ало-матлар] кўринади; бу тузук [ва] яхши бухрондир.

614. [Бухроннинг] бошқа хили борки, унда [аҳвол] тез ўзгариб [кишини] ўлимга ва ёмон ҳалокатга олиб боради.

615. Ўшанда табибга йўл танг бўлиб қолади; у ҳалок қилувчи ёмон бухрондир.

616. Учинчи [хилида аҳвол] суст ўзгаради ва [беморни] соғлом ва тузатадиган ҳолга олиб боради.

617. У бухрон эмас, балки оз-оздан келади-ган тарқалишдир.

618. Тўртинчисида ҳам ўзгариш суст бўлади, у бетобни ёмон эшикка киритиб кўяди.

619. У тарқалиш эмас, балки тинка қуришдир, у беморнинг қувватларини бўшаштиради.

620. Бешинчиси ўртача ўзгаришдан иборат; у [бетобни] ўлимга ва ёмон ўтишга [тасодуфга] олиб боради.

621. Ва олтинчиси [беморни] ўртача вақтда ҳаёт томонга олиб боради.

622. Мана шу иккаласи мураккаб бухрон деб аталади ва улар бир-бирига зиддир¹⁴⁵.

623. Бухроннинг яхшиси [касалликнинг] охирида, қувватлар ортиқ ва етилиш тўлиқ бўлган вақтда юз беради.

624. Унинг зидди [касаллик] кўтарилишда бўлганда юз беради ва у бухрон яхши эмасдир.

Бухрон ҳақида билиниши лозим бўлган нарсалар баёни

625. Бухрон билан бирга сен учта нарсани билишинг лозим:

626. Огоҳлантирувчи [белгиларни], [буҳрон] кунларини ва далил бўладиган аломатларни.

627. [Булар] ҳар бир дарднинг буҳрони тугаганда у қайси нави билан тугагини бизга билдиради.

Буҳрон билан олдиндан огоҳлантириб қўювчи белгилар баёни

628. Ҳар бир буҳроннинг келишидан хабар берадиган кучли белгилар борки, уни қўйида баён қиламиз.

629. У, масалан, ақлда мушаввашлик ва сезишда чалкашлик бўлиши, қулоқ ёки бошда оғриқ пайдо бўлиши;

630. Оқадиган кўз ёшларининг кўп бўлиши, безовталиқ ва уйқунинг кам бўлиши;

631. Ҳаракатларда изтироб, уйқу ўчиши, кўкракда ёки бўйинда оғриқ [пайдо бўлиши].

632. Кўзда [бежо] ҳаракат ва қизариш бўлган ҳолда сув тўлқинида [қолгандек уйқудан] чўчиб уйғониш.

633. Тишларни фижирлатиб тақиллатиш, буруннинг эса қаттиқ қичиши.

634. Лабларда баъзан тортишиш ва баъзан уларни сўриш.

635. Тез-тез нафас [олиш], совуқ ҳавони тортиб жалб қилиш ва бетоқатланиш;

636. Томир уришининг узлуксиз бўлиши билан бирга тезлашиши, [томоғида] ғарғара билан йўтал келиши.

637. Ҳамиша юрак ўйнаши, ўзидан кетиш, [кўрққан кишидек] тўшагидан ирғиб туриб юриб кетиш.

638. Қизилўнғач билан томоғнинг оғриши ва [оғриқ] давом этса ортиқча кўнгил айниш билан ғамгинлик бўлиши.

639. Ён ва қовурғаларда санчиқ [бўлиши], алам ва оғриқларнинг қаттиқланиши.

640. Меъдада кетма-кет оғриқ [бўлади], бетоб қора талоғи ёки жигаридан нолийди.

641. Қорин ёки қовда, худди шунга ўхшаш буйрақлар ва қовуқда оғриқ бўлиши.

642. Орқада, закарда ёки бачадонда пайдо бўладиган кучли оғриқлар.

643. Ҳамма бўғинларда ёки баъзисида ташқаридан ёки ич томондан оғриқ [бўлиши].

644. Мана шу [айтилганлар]ни яхши бухрон кунда зўраяётганини кўрадиган бўлсанг, [билгинки] у яхшидир.

645. Хусусан, агар етилишлик аён бўлган бўлса, борди-ю, шундай бўлмаса, у вақтда сен бу хабарни зиддида ¹⁴⁶ кўрасан.

Бухрон кунларининг баёни

646. Касалликларга ойнинг таъсири бор дейилган хабар агар тўғри бўлса, бухроннинг сабаби [ҳам ўшадир]¹⁴⁷.

647. Чунки ой тез ҳаракат қилувчи нарсадир, у озгина фурсатда ўз фалакини босиб ўтади.

648. [Таъсири] баъзан кучли ва баъзан кучсиз бўлади, уни илми нужумда билинади.

649. [Ой]нинг таъсири суудида ҳам, нухусида ҳам сезилмайди.

650. Токи унинг шакли узига қуёш нури тушиб турган чоғда ҳисга зоҳир бўлгунча.

651. Ойнинг тўртдан бири тўрт кунда ва ярмиси эса ҳафтада нур беради¹⁴⁸.

652. Дард қатъиян [ориз] бўлмайди, [қачонки] ойдаги сууд ўрни табиатан заиф бўлса.

653. Агар ой суудда¹⁴⁹ узоқ турса, бетоб яшайди ва умри узаяди.

654. Агар у нухусда узоқ туриб қолса, бетоб ўлади, умри узилади ва тугайди.

655. Агар бухрон бир гал тўртлик кунда ва бир гал еттилик кунда келса.

656. Мана шу даврларда бухрон яхши бўлган бўлади, [чунки олдида яхшилиқдан] хабар беради[ган кунлар ўтган] ва етилганликни кўриб турган бўлади.

657. Ва шулар [муайян] даврий равишда юз беради, чунки уларнинг миқдорлари [интизоми] мустаҳкамдир¹⁵⁰.

658. Улардан бошқасида даврлилиқ йўқдир, қандайдир бир сабаб уни яширган; у қандайдир мушкул нарса.

659. Уларда етилиш ҳам, [олдиндан яхшилиқдан] огоҳлантириш ҳам йўқ бўлиб, бунинг устига уларнинг юз беришларида қанча хатарлар бўлса.

660. Улар бухроннинг шиддатли кунлари эмас, балки ёмон қайталашдир¹⁵¹.

Бухрон нима билан тугалланишини кўрсатувчи белгилар ҳақида

661. Агар касалликни қонли [қон ғалаба қилган] қаттиқ ҳаяжонли ва ёмон эканини кўрсанг.

662. Унинг юз беришлари бошда [калада] зоҳир бўлиб, унга бошқа сезувчи аъзолар ҳам эргашса.

663. Ва бурунларда қизариш ва қичиш бўлса, билгинки у бухрон бурундан қон келиш билан бўлади.

664. Агар у [дард]нинг юз беришлари [жисмнинг] пастки томонидан — киндикка уланган оғриқ билан бўлса.

665. Илгари унинг [хотин кишининг] ҳайз қони ёмон — бузуқ [тўхтаб қолган] бўлган бўлса, унинг бухрони албатта ҳайз келиш билан бўлади.

666. Ёки [баданнинг] юқори [қисм] оғриқлардан саломат бўлиб, оғриқ қовурғаларнинг пастида бўлса.

667. У бетоб илгари жигардан нолиб юрган бўлса ва оғриқ орқа тешик томон тушган бўлса.

668. Сен уни [тузалишдан] огоҳлантирсанг зиён топган бўлмайсан, чунки у бавосир қони билан бўладиган бухрондир.

669. Агар касаллик сафродан бўлиб, тугаш вақтларда бўлса.

670. Унда барсом қолиб бўлиб, бош оғриғи ва дарди кўпайса.

671. Ундан сен кўрқувда бўлма, чунки у бухрон бурун қонаши билан юз беради.

672. Агар [касаликнинг] юз беришлари меъ-
дада бўлиб, [бемор] илгари жигар [оғриғи]дан
нолиб юрган бўлса.

673. Ва у беҳузурлик ва ортиқча кўнгил ай-
нашда бўлса, унинг бухрони албатта қайт қилиш
билан [бўлади].

674. Ёки [бемор] бош оғриқдан саломат
бўлиб қорин оғриқларидан шикоят қилиб юр-
ган бўлса.

675. Унинг киндиги дўппайган ҳолда кўрин-
са, ундан олдин ичи тўхтаб қолган бўлса.

676. Шунда сен огоҳ бўлки, у бухрон ахлат
чиқариш билан юз беради.

677. Ёхуд қорин бураб [оғришдан] саломат,
касалик ҳам оғир бўлмаса.

678. Балки у озгина беҳузурлик ва уйқусиз-
ликда бўлиб, юз беришларида тер бўлмаса.

679. Касалик енгил бўлиб, оғриқлар қовуқ
остида бўлса.

680. Бу ишда сен менинг тўғри сўзимни ол.
У кишининг бухрони сийиш билан бўлади.

681. Ёки [касалик] сийдик тугилишдан сало-
мат бўлса, у қовуқ ҳақида нолимаса,

682. Унинг бадан тешиклари очиқ бўлса,
ортиқча оғриқлар ҳам бўлмаса.

683. Қаттиқ қуруқлик ва уйқусизлик ҳам бўлма-
са, унинг бухрони албатта тер билан бўлади.

684. Агар безларда оғриқлар бўлса, унинг
бухрони [бўлажак] шишлар билан юз беради¹⁵².

685. Ўлишга ёки саломатликка далолат эта-
диган қуйидаги белгиларга қараб тадбир — чо-
рани ишлат!

**Ўлимдан огоҳлантирувчи белгилар
ва биринчи навбатда [аъзоларнинг]
ишларидан олинадиган белгилар ҳақида**

686. Ёруғни ёқтирмаслик, [кўзни] қаттиқ ҳаракатлантириш ва бир томонга буриш билан кўз ёшининг оқиши.

687. Кўзнинг биттасининг бир томонини кичиклашуви, офизнинг эсов бўлмайн очиқ бўлиши [очилиши].

688. Киши[нинг] икки қўли ёки икки оёғи бўшашиб энсаси билан чалқанча ётадиган бўлиши.

689. У ётган еридан тушиб кетаверади[ган] ва икки оёғи, икки қўлини очаверади[ган бўлса].

690. У ўзи ёмон шаклга [аҳволга] тушиб кийимида тук ва иплар [бор деб хаёл қилиб] уларни эътибор билан юла беради[ган бўлса].

691. Ёки унинг қўл-оёқлари [дарднинг] ниҳоясида офирлашса ва қараган нарсасига тикилиб қолади[ган бўлса].

692. Тишларини одатдан ташқари ғижирлатиши, икки қўл[ининг] ёстиққа интилавериши.

693. Кўзига қора қўл кўриниб, уни ўлдирмоқчи бўлаётгандек бўлиб хаёл қилиши.

694. Агар у ўткир касалликда бўлса, унинг шу [дард]дан ўлиши яқиндир.

695. Агар индамай ётган [касал] эзмалик бошласа ёки офирбосиқ [касал] бесаранжомлана бошласа.

696. У кўзи кўрмаётганидан ва қулоғи эшитмаётганидан нолиса ёки офриқдан қуввати тушиб кетса.

697. У дарднинг ниҳоятида [тушида] танаси устига қор ёға бошлаганини кўрса.

698. [Унда] баланд совуқли, ҳаяжонли нафас [олиш бўлса], албатта у ҳалок этувчи бир нарсадир [ҳолатдир].

699. Кечаси уйғоқлик-у, кундузи уйқу бўладиган бўлса ёки бетоб бутунлай уйқусини йўқотса.

700. Ёки шу уйқуда [унинг] ҳоли ёмон бўлиб, уйқу [унинг] дард-аламлар[ига] сабаб бўлса.

701. Агарчи у [беморнинг] табиби [тиббий] қонунга¹⁵³ мурожаат қилса ҳам, унинг иши [дарди] учун бирор очиқ [чорани] тополмайди.

Баданнинг ҳолатларидан олинадиган ва ўлимдан дарак берувчи белгилар баёни

702. [Дарднинг аввалида бетобнинг] юзи ўликнинг юзига ўхшаса ва чакка[си] машаққат [дард] туфайли тиришса¹⁵⁴.

703. Ўша [касаликнинг] совуқлигидан икки қулоқ буришиб тўнтарилади ва кўзлари ич-ичига тушиб кетади.

704. Икки кўз қизаради ёки қораяди, ёки улар туртиб чиқади ёки хиралашади.

705. [Кўз] ҳаракати камаяди, бақрайиб қолади ёки совийди, ёки иккала қовоғи ағдарилиб қолади.

706. Бурун ўткирлашиб, бир томонга қийшайди, лабининг чети тортишади.

707. Кишининг қўл-оёқлари совийди, тилида яра ва қоралик пайдо бўлади.

708. Шу билан бирга, унда изтироб ва безовталиклар ҳам бўлади, булар албатта куйдирувчи иситмада ёмондир.

709. Тирноқлар қизил ва яшил рангда бўлади ва бадандаги [яра] излари қораяди.

710. Еттинчи [кундан] аввал сариқ касаллиги келади, қовурға учларида озиш зоҳир бўлади.

711. Агар тананинг сатҳида совуқлик зоҳир бўлиб, унинг ичкарасида иссиқлик яширинса.

712. Хусусан, шу [аҳвол] бошқарувчи аъзоларда узоқ вақт қолса.

713. [Ўткир иситмаларда] икки ҳафтадан илгари қўл-оёқлари билан юзи керикса — шишса, бу етарли аломатки.

714. У кишининг ҳалокати албатта тез бўлиб, икки ҳафтага етиши гумон.

715. Иситма ё буҳронсиз тўхтайти ёки унинг жуфт кунларда кучайгани кўринади.

Бадандан чиқадиган нарсалардан олинадиган ўлимдан дарак берувчи белгилар баёни

716. Агар ахлат қора, яшил, сассиқ, ёғлиқ ёки қизил бўлса.

717. Ва сувдек [суюқ], кўпикли ва оқ [бўлса], буларнинг ҳаммаси ёмон [белги].

718. Агар у ҳар хил рангда бўлиб кўринса ва бу аҳвол буҳрон [туфайли] бўлмаган бўлса, у ўлим[дан дарак демакдир].

719. Агар иштаҳани заифликда кўрсанг, [ахлат] тоза ўтдан иборат бўлса.

720. Унда эски қон бўлаклари [бўлса], кейинидан эт бўлаклари ҳам келса.

721. Сафродан кейин қонли [ахлат] келса, у ҳар сафар [қон келишдан олдин] ачитиб оғритмаса.

722. Касаллик натижасида унинг бадани ориқлаб кетгандан кейин ахлати савдовий бўлиб кўринса,

723. Куйдирувчи [иситмада] ичи боғланиб [тўхтаб] қолса, у албатта мия айниганидандир¹⁵⁵.

724. Агар у уялган ҳолда [ўзидан] овоз [билан ел] чиқарса ва бундай одати бўлмаган бўлса бу ёмон [белгидир]¹⁵⁶.

725. Суюқ, қора ва озгина сийдик касал кишидан содир бўлса, бу ўлим [нишонасидир].

726. Суюқ сийдик сийиш билан [унда] алаҳлаш [безовталиқ] ҳам бўлса, бу унга етадиган мусибатларнинг энг каттасидир.

727. Қора ва сассиқ қушиш, бурундан ҳам шундай қон келиши [хилтларда] бузуқлик борлигидан [далолат беради].

728. Сил касаллигида кетма-кет [йўталиш] ва оз-оздан тупук ташлаш ёмонликнинг белгисидир.

729. Қийналиш ва йўталиш [билан] ҳар хил рангда тупук ташлаш ўлимдан нишона.

730. Мияга хос бўладиган ва бўшангандан [кутулгандан] кейин роҳатлангирмайдиган терлаш ҳам [ёмон аломат].

Саломатликдан дарак берувчи¹⁵⁷ белгилар баёни

731. Юз агар сиҳатлик вақтда бўлганидек бўлиб кўринса, [бетобнинг] тузалиши албатта аён бўлган бўлади.

732. Агар ҳарорат ўртача ҳолда кўринса ва қовурға кемирчаклари ориқ бўлмаса.

733. Еттинчи [кундан] кейин сариқ касали зоҳир бўлса-да, зеҳни саломат бўлса, [у вақтда] ҳалокат йўқдир.

734. Ҳисда ёки ҳаракатда қувват бўлиши ҳамда баданда¹⁵⁸ умумий энгиллик бўлиши.

735. У [бемор] одатдагидек ётиб, кечаси ухлаб ором олиши.

736. Кундузнинг кўпроқ [қисми]да ухламаслиги, уйқудан кейин тинчланиши.

737. Оғриқни қисман кетказган ҳар бир уйқу, дардни қисман энгиллантирган алаҳлаш.

738. Мия ва касалликларда мияга шерик бўладиган [бош пардаси ва кўкрак каби] аъзоларнинг касалида.

739. Муттасил алаҳлашдан саломат бўлинса, бу бемор албатта тузалувчи бўлади.

740. Барсом вақтида аксириш бўлса, у ҳол тузалиш белгиларининг биридир.

741. Бош касаллигида бурун ва қулоқдан келадиган қонлар баданга шифодир.

742. Тез ҳам, секин ҳам бўлмаган нафас [олиш] жараёнларнинг энг яхшисидир.

743. Унинг [нафаснинг] узилмаслиги ва тикка бўлмаслиги [ҳам яхши], чунки бетоб ўзига етган мусибат учун пуфламайди [уҳ тортмайди].

744. Унинг томир уриши кучли бўлиб, тор бўлмайди ва нафаси куйгандек [иссиқ] бўлмайди.

745. Иштаҳа ва ҳазм қуввати яхши, ахлатининг қуюқ-сууюқлиги ўртача.

746. Унинг туси куйгандек қора ёки яшил бўлмай, ўртача сариқ бўлади.

747. Ёки бухрон кунда хилт [ахлат] гижжалар билан қўшилиб чиқса у ҳаёт белгисидандир.

748. Ўша хилтдан бетоблик [пайдо] бўлган эди, ўша юз бериш кетиши билан у бетоблик ҳам кетади.

749. Агар сафро чиқса, карлик кетади ва мия касаллигидан оғриқ ҳам кетади.

750. Бавосир қони [оқиши] қора талоқ [касалиги] ва меланхолиядан¹⁵⁹ [кутулиш ва] аҳволнинг тузалишидир.

751. Сарик сув касалиги [вақти]да [сарик] сув чиқишининг кўпайиши ва унга балғамнинг аралашиб [чиқиши] у касалликнинг шифосидир.

752. Кўз оғриқ [пайти]да чиққан сафро тез муддатда тузалиш ҳақида [далил]дир.

753. Агар сийдикни лимонсимон [рангда] ва ундаги оқ қуйқумни пастга чўкувчи ҳолда кўрсанг.

754. Агар бетобдан мўътадил [бир текис] тер чиқса, бу қон иситмаси¹⁶⁰ туфайли бўлган [яхши белгидир].

755. Агар ангинада бошнинг сиртидан шишни кўрсанг, у фойдалидир.

756. Доимий йўтал[лик киши]да икки моякнинг шиш[гани]ни кўрсанг, у баданнинг тузалиши[га далилдир].

757. Ўпка шамоллаганда оёқнинг шишиши ва шишнинг човга тушиши [ҳам яхши белги].

758. Кун ора тутадиган иситма [даври]да буруннинг қавагида ёки лабда яра [бўлиши], бу соғломлик билан огоҳлантирувчидир.

759. “Даволи”¹⁶¹ ва “тулки касаллиги”нинг, қорин ва қора талоқдаги [дард]нинг тузалиши белгисидир.

760. Худди шунга ўхшаш ичаклардаги той-фаноқлиги [касаллиги]даги нордон кекирик жонни сақлаб қолувчидир.

761. Тиришиш ёки тутқаноқ [дарди] устига иситма зоҳир бўлса, у дарддан [тиришиш ва тутқаноқдан] қутқазишдир.

762. Агар кишида [рутубат туфайли] ҳиқичоқ тутганни кўрсанг ва унга акса уриш ҳам келса, у албатта ўзига келган [тузалган] бўлади.

Далилларга асосланиб ҳукм қилиш чоғида қандай иш қилиш кераклиги ҳақида¹⁶²

763. Белгилар билан бемор ҳақида ҳукм қилишни ўйласанг, [тўғри] таққослашни ўз устингга ол!

764. Чунки далилларда кучли ва тўғрилари бўлиб, улардан бошқаси эса ёлғондир¹⁶³.

765. Хабар беришда тўғри чиқадигани, бош аъзоларда пайдо бўлувчисидир.

766. Далиллардан [саломатлик ёки ҳалокатга] тўғри гувоҳлик берувчисини ва шунга ўхшаш баданда унга қарши келадиганини ҳам кўрмоғинг [бу иккинчи хилидир].

767. Сен бир-бирига қарама-қарши кўрадиган ҳамма далиллар заиф баданда [ё саломатликка ёки касалликка бўлган] гувоҳлардандир.

768. [Тўғри далилли] маълумотларга хилоф бўладиган ҳар бир далил ўлимни тасдиқлайди, [бемор] барҳаёт қолмайди¹⁶⁴.

769. Агар белгилар заиф ҳолда сенга бир-бирига зид бўлиб [кўринса] демак, у доимий шакдан иборатдир¹⁶⁵.

770. Сен [у вақтда] ҳукм чиқаришда тўхта ва ишнинг [ҳал бўлиши]дан умидда бўл.

771. Агар белгилар [бир фикрга] келишда [икки томонга] баробар бўлса, сен тўхта. Борди-ю, бир томонга босса, шу ғолиброқ [бўлган] томонга ҳукм қил.

УРЖУЗАНИНГ ИККИНЧИ ҚИСМИ. БУ АМАЛИЙ ҚИСМ ВА УНИНГ ТАҚСИМЛАНИШИ

772. Тиб ҳақидаги назарий китобда назмдан сен эшитган [сўзларни] ипга тизганимда¹⁶⁶.

773. [Амалий қисмни] ҳам назм қилиш истагим бўлган эди. Мана ҳозир мен ўша амалий қисмни бошлайман.

774. Шу бобда айтмакка эҳтиёжим тушган нарсаларни мен бу китобнинг бошланишида айтиб ўтган эдим.

775. Тибнинг амалий қисми икки хил: бири қўл билан қилинади.

776. Ва бошқаси эса дори билан ва тайинланган ғизо билан қилинади.

777. [Турли] тадбирлар билан қилинадиган назарга илинмайдиган иш эмасдир.

778. У икки хилга [бўлинади]: биттасини соғлиқни сақлаш деб аталади¹⁶⁷.

779. Ва унинг охирги бўлаги¹⁶⁸ касалликнинг тузалишидир. Ўз ҳаётим билан қасам ичаманки, табибларнинг ғояси мана шудир¹⁶⁹.

**Соғлиқни сақлаш ишининг бўлиниши ва у физо
ва дори билан [бўладиган] ишнинг аввали**

780. Соғлиқни сақлаш соғлом кишиларга тегишли, бу бизнинг истисносиз ва равшан айтган сўзимиздир.

781. Соғлиғи тўлиқ бўлмаган киши учун ҳам [тегишли]; у амалий иш пайтида икки хилга ажралади:

782. [Бир хили шундай бўладиган], кишининг заифлиги бутун зотига [аъзои баданига] ва бор вақтларининг ҳаммасига тааллуқли бўлади.

783. Қари киши, касалдан янги турган киши ва ёш гўдак болалар каби. Уларнинг заифлиги ҳамма [ҳолатида] аралашгандир.

784. Яна шундай кишики, унинг танасида бир белги кўрасан, шу белгидан у кишининг бетоб бўлиш хавфи бўлади.

785. Ёки [иккинчи хили] бир кишининг териси, эти ва суюғи каби жисмининг айрим қисмида заифликни кўрасан.

786. Масалан, бир кишининг меъдаси заиф, табиий совуқ мизожли ва юпқа бўлса.

787. Баъзиларнинг офатлари, бачадонда[лик] вақтда пайдо бўлади; олтинчи бармоқ ёки шиш [ҳосил бўлиши] каби.

788. Баъзиларнинг [нуқсон]и ёшларига қараб бўлади ва бир вақт бўлиб, бир вақт бўлмайди.

789. Масалан, мизожи ҳўл киши болалик вақтида заиф бўлиб бориб, катталиқда [катта бўлганда] бақувват бўлиб кетиши.

790. Ва [мизожи] қуруқ одам куз фаслида заифлашиб, баҳорда заиф бўлмаслиги каби.

**Соғлом [деб эътироф этилган] кишининг
ҳавоси ва хусусан ёз фаслидаги [ҳавосининг]
тадбири ҳақида умумий сўз**

791. Соғлиқни сақлаш учун тибнинг амалий қисми икки амални ўз ичига олади.

792. [Кишининг] мизожини ўз ҳолида қолишини истасанг, унинг физосини ўз [мизожи]га мослаштир.

793. Агар сен баданни табиатидан [мизожидан] чиқариш ниятида бўлсанг унинг мизожига тескари бўлган тадбирни кўр¹⁷⁰.

794. Мутлақ соғлом кишини соғ ҳолда барқарор қолдириш учун.

795. Уни тўртинчи иқлимдаги шаҳарларда ва уларнинг соғлом буғли [ҳавоси бузилмаган] бўлган ерларда истиқомат қилдир.

796. Улардан сахрога қараб турганларини [танла] ва шарқ томондагисининг пайида бўл, чунки у латифроқдир.

797. Ёзда тоғ томонларга ва шимол томондан очиқ бўлган шаҳарга мойил бўл!

798. Кечаси баланд жойларда ўтир, кундузи эса паст ерларга туш¹⁷¹.

799. Жун ва пахтадан [тўқилган] кийимлардан юз ўтир ва зигирпоядан [ишланган] енгил [кийимлар] томон мойил бўл!

800. Хушбўй ўсимликлардан совуқ [мизожлисини] ва ҳидли ёғлардан эса қизил гул ёғини ишла!

801. Икки кўзингни чангдан, тутунлардан ва буғдан эҳтиёт қил.

802. Қуёш шуъласидан, иссиқ шамолдан ва ўт алангасига қарши келишдан [ҳам сақлан].

803. Майда ёзувлар ва чаплашган таълиқ¹⁷² хатларини узоқ ўқима.

Ейиладиган нарсаларнинг ҳамма вақт ва хусусан ёз фаслидаги тадбири

804. Бир кеча-кундузда энг ками бир мартаба овқатланилсин¹⁷³.

805. Энг кўпи эса икки мартаба ейилсин, ўртачаси эса икки кунда уч мартаба.

806. Ейиш вақтини узайтир — шунда ишни охиригача етказган бўласан. Чайналадиган нарсани [овқатни] майдала, шу билан унинг ҳазм бўлишини истаган бўласан.

807. Тиш билан чайнашни қабул қилмайдиган ҳар бир нарсани ҳазм қилиш сенга қийин бўлади.

808. Иштаҳанг тушган ҳар бир ёмон нарсани [емакни] ихтиёр қилсанг-у, у билан физиологик ҳазм [уни ҳазм қилишга] кўнгилнинг чопмаса.

809. Ўша нарсанинг мизожини тузатадиган зидди билан муолажа қилишга хикмат — донолик билан қасд қил!

810. Текис бир хилда бўлмаган [мўътадил] баъзи мизож[лар] борки, уларни физиологик ёмон билан тузатилади.

811. Кишининг одати — қувватга [табиатга] ўхшашдир; шунинг учун кўнгилнинг тусаган нарсадан юз ўгирма¹⁷⁴.

812. Зарар етказадиган ҳар бир одатнинг илдизини аста-секин, замон ўтиши билан қирқ!

813. Хўл — рутубатли [овқат]ни олдин, қобизини эса кейин истеъмол қил. Ширин мазалигига нордон мазаликни аралаштир.

814. Қуруқ [овқатни] хўл [мизожлиги] билан, совуқ [мизожлиси]ни эса иссиқ [мизожлиги] билан тузат.

815. Агар у иссиқ [мизожли] бўлса — совуқ [мизожлиси] билан, хўл [мизожли] бўлса тескариси билан аралаштир.

816. Агар семиз [гўштнинг] таъбингга ёқмаслигидан ва ёғлиқ [овқатнинг] ҳазмни ёмонлаштиришидан қўрқсанг.

817. Уни туз ёки ўткир нарсалар билан аралаштир; булар [овқатни] мулойим — ёқимли қилишга ёрдам беради.

Таом ейиш вақтлари

818. Овқат риёзат [жисмоний ҳаракат]дан сўнг ҳамда ўзингдан нажосат чиққандан кейин ейилсин [емак керак].

819. Емоғинг учун истироҳат вақтини ва шамоллари салқин ерни талаб қилгил!

820. Ва бунинг учун совуқ вақтни [мўлжалла] ва бу тўғрида [доимо] шу тadbирни қасд қил.

Ёз [фасли]да емакнинг тadbири

821. Ёзда физони камайтир, ейдиган нарсангнинг енгил томонга бур!

822. Гўшгларнинг фализидан четлан. Кўкат ва сутлар томон юзлан!

823. Янги балиқ, каттароқ бўлиб қолган эркак улоқ ва қўзиларга майл қил.

824. Жўжа, товуқлар, каклик гўшти ва қирғовуллар [тановул қил!].

825. Кузбурия, сикбож¹⁷⁵, ҳисримия¹⁷⁶ ва зирбож истеъмол қил.

826. Хабис¹⁷⁷ каби холвалардан ва гандано солинган қуймоқ ва фусуслардан¹⁷⁸ четлан.

827. Хулом¹⁷⁹ ва карисларга¹⁸⁰ майл қил, тафшил¹⁸¹ ва масуслардан¹⁸² егин.

Ичимликлар тадбири

828. Агар сен хом семизликдан омон бўлмогингни истасанг, ичингни учга тақсим қил!

829. [Унинг] учдан бири нафас олиш учун, яна учдан бир қисми физо учун ва қолмиши эса сув учун жой бўлсин.

830. Совуқ сувнинг озгинаси ҳам ташналигингни қондиради. [Аммо] илиқ — туриб қолган [сув]нинг кўплиги сенга шифо бўлмайди.

831. Музни ичимликда кўп ишлатма, чунки у асабларга зарар қилади.

832. Музли [сувни] семиз, эти қон [мизож]-ли, зуваласи пишиқ кишидан бошқага ичирма!

833. Инсонда [учрайдиган] овқат тикилиш [ҳодисаси] бўлмаса, дастурхон тепасида ҳирс қўйиб сув ичма!

834. Овқат устига ва ҳаммомдан чиқиш биланоқ сув ичма.

835. Кучли жисмоний ҳаракат ва ёки жинсий алоқадан кейин ҳам [сув ичма], чунки бу бир офатдир.

836. Агар чидаб бўлмайдиган бирор зарурат тақозо қилиб қолса, у вақтда озгина ич.

837. Қачонки овқат қориннинг пастки қисмига ҳазм бўлиш томонга бурилса.

838. Ўзингни қондирадиган сувдан ёки кифоя бўладиган шаробдан ичавер.

839. Агар [сувдан] ёки маст қиладиган ичимликдан тўйиб қонганингдан кейин.

840. Сенга яна ташналик келса, эҳтиёт бўл, чунки у ташналик ёлғончи нарса.

Набиз¹⁸³ ва шунга ўхшаш (ичимликлар) тадбири

841. *Набиздан* кўп ичишга қасд қилма, унинг озига қаноат қил!

842. Ҳар куни набиз [ичишни] давом эттирма, оч қоринга ичадиган бўлма.

843. Латиф мулойим таом устига ва ўткир аччиқ физо устидан [ҳам ичма!]

844. Ҳамма вақт маст бўлишдан ўзингни сақла, бўлмаса бир ойда бир мартаси [кифоя] қилади.

845. [Мастликнинг] аҳён-аҳёнда бир бўладиганида манфаат бор, унинг кўпида турли зиёнлар бор¹⁸⁴.

846. Шароб кимнинг бошини оғритадиган бўлса ва унга ҳарорат, хуморлик ориз бўладиган бўлса.

847. Унга сен райҳоний¹⁸⁵ шаробни ичир ва кетидан у анорнинг нордонини газак қилсин.

848. Беҳи¹⁸⁶ ва бодринг есин ва унга сен шаробни сув аралаштириб бер.

849. Кимки шароб туфайли ичида бодлар [пайдо бўлишидан] нолиса, унга шаробнинг нукул ўзини ичир.

850. Бундай кишилар учун кучли сариқ шароб фойдали, уларга газак шўрттанг нарсалар [бўлади].

851. Ёз [фаслида] сувдек оқ ичимликларни [истеъмол қилади], чунки у латифроқдир.

852. Унга сув аралаштир ва нордон нарсалар тотин, овқат емоқчи бўлсанг, устидан қобиз нарса[ларни] егин!

Уйқунинг тадбири

853. Кўп ухлама, у вақтда сен нафсга озор берган бўласан, нафсни ухлатмаслик ҳам бўлмайди, сезгиларга озор берган бўласан.

854. Овқат ҳазм бўлмаганда ёки сассиқ кекирик вақтида узоқроқ ухла.

855. Очлик вақтда уйқуни узун қилма, бўлмаса ахлатнинг буғи бошга уради.

856. Овқатдан кейин [бирон нарсага] суяниб, ухла, токи овқат ҳазм бўлиш ерига тушсин.

Ҳаракат [бадантарбия] қилиш тадбири

857. Кучли бадантарбия қилма ва [уни] жуда ташлаб ҳам қўйма, балки ўртача ҳолатда бўл!

858. Аъзога ёмон хилт йиғилишидан қўрққанингда унга ёрдам бериш учун риёзат қилдир.

859. Истасанг [уни] нафас тезлашгунча пиёда юриш ёки кураш тушириш билан [қил].

060. Ориқ кишиларни риёзат қилдирма, токи таҳлил [бўшашиш] ортиб кетмасин.

861. Ёғи кўп ва семиз одамни риёзат қилдир, агар у қоринли бўлса унга белбоғ боғлат!

862. Ёз [фасли]да чарчатадиган [ҳаракатларни] камайтир, чунки сен терлаш билан бўшашиб кетасан.

863. Мен назарий қисмда бадан учун сен муҳтож бўладиган нарсалар тадбирини айтиб ўтдим.

864. [Улар бадандаги] чиқиндиларни бўшашиш [чиқариш] ёки тўхтатиш ва нафснинг сен истайдиган [бошқа] ҳоҳишларидан иборатдир¹⁸⁷.

Йил фасллари ичида [қилинадиган] бошқа тадбирлар

865. Ёз [фасли] ҳақида айтганларимнинг ҳаммаси, ундаги тадбирларнинг қайси кайфиятда бўлиши ҳақида эди.

866. Уларни сен иссиқ мизожликларга ва ёшларга ҳамда жанубий мамлакатларда қўлла.

867. Қишда эса унинг тескарисига бўйин кўй; шунда сен унинг аламли совуғига қарши кела оласан.

868. Баҳор ва куз [фаслларида] эса қиш билан ёз [фасли] ўртасидагидек иш кўр.

869. Баҳорда [тадбирни] қуруқ қил, кузда эса ҳўл қил, ҳатто уни қуруқликдан узоқлатгин.

870. Баҳорнинг [охири] ва кузнинг бошла-нишида ёздаги ҳолдек тадбир қил!

871. Баҳорнинг аввали тадбирда кузнинг охирига ўхшашдир.

872. Бу иккаласида ҳам қишдаги ҳолдек, яъни [кишини] қизитадиган ғизо билан тадбир қил.

873. Бу тадбир бир ерда турганларга қўлланади. Кимки сафарда бўлса, бу тадбирни ундан тушир.

Сафарда бўлувчи ва хусусан денгиз [сафари]даги кишининг тадбири

874. Кимки денгизда [кемага] миниб юрувчи ёки кунлардан бирида қуруқликда борувчи бўлса.

875. Уни қишда денгизда юришдан, қаттиқ шамол ва бўрон [пайтида] сафар қилишдан қайтар.

876. Кимки денгизда кўп юрса, унга сувни кўпроқ [ғамлаб] бер ва сув идишнинг яроқлисини танлаб бер.

877. Йўлга ҳўл ва ични юмшатувчи овқатлардан бер.

878. Агар боши айланишидан қўрқсанг унга сурги қил, шундан кейин уни [денгизга] туширавер.

879. Унга нордон мева сувларини бер ва уларга қабз [қилувчи] сувларини ҳам аралаштир¹⁸⁸.

880. У кишини иссиқ сувда чўмилтириб кирдан [тозала] ва кийимларни унга тайёрлаб бер.

881. Сафардаги кишилардан кимни бит босса-ю, уларни ўлдиришга қодир бўлмаса.

882. Юнгни олиб ундан арқонча эш ва *симоб мойи*¹⁸⁹ билан пиштитиб у арқончани мойлагин:

883. У кишининг кийими орасига ўша арқончани тақиб қўй, то ундан битлар тўкилиб тушгунча.

884. Агар киши куруқликда сафар қилса, уни совуқдан [сақлаш] иложи устида ишлагин¹⁹⁰.

Куруқликда ва хусусан совуқ [пайти]да сафар қилувчи кишининг тадбири

885. Уни қорда қолишдан эҳтиёт қил, шунда у музлаб қолишдан қутулади.

886. Унга тўйдирадиган таомдан едир, токи у очликдан ўлимга эришмасин¹⁹¹.

887. Агар у совуқ қотса, ҳаммомга тушир, уни яна бадани яшнаган кишиларга яқин қил¹⁹².

888. Унинг кўзларини қор [ўз оқлиги билан] қошлайдиган бўлса, устига қора рўмол ташлаб қўй.

889. Унинг олдига қора нарсаларни кўп қўй, токи унга узоқ қарасин.

890. Кўл-оёқларини совуқдан эҳтиёт қил. [Уларни] ўрайдиган нарсаларини куст ёғига¹⁹³ ботириб бер.

891. Икки оёғига махси кийишдан олдин пайтавани кўп ўрат.

892. Агар у совуқ етгандан кейин [оёғида] оғриқни сезмаса билгинки, уни совуқ олган бўлади.

893. У вақтда пайтавани ечкин ва уни тўхтовсиз ишқала ёки уни исит.

894. Горчица ёғини қизитиб сурт ва шундан кейин уни боғлаб қўй ва эҳтиёт қил.

895. Агар [оёғи] қорайиб кетган бўлса, уни тиф билан тилгин, бузилгандан фасод бойласа, уни яхшилаб тозалагин.

896. [Бузилишдан] сочилиб кетса, уни кесиб ташла, яъни ўлган этни демоқчиман.

897. Чарчашга дучор бўлган кишини [мусофирни] мойлаш билан давола ва унга овқатдан мулойимини [едир].

898. Ҳамда уни ҳаммомда ишқала ва уқала, шундан кейин у бир неча кун дам олсин.

Иссиқда сафар қилувчи кишининг тадбири

899. Кимки иссиқда сафар қиладиган бўлса, боришида ҳам қайтишида ҳам унинг тадбирини кўр:

900. Уни самум¹⁹⁴ шамолига киришидан қайтар, токи унинг иссиғидан иситмаламасин.

901. Томиридан анчагина қон ол, шунда қон олишинг билан у киши шишдан саломат бўлади¹⁹⁵.

902. Киши агар қаттиқ сафро мизожли бўлиб, [унинг] ташна бўлишидан кўрқсанг, [ундан] сафрони чиқар.

903. Сафарга чиқишдан аввал пиширилган [совуқ мизожли] мева сувлари¹⁹⁶ [мурабболар] билан [сафросини] сўндир, чунки бу одам [сафро] ҳароратидан хатар устида бўлади.

904. Совуқ [мизожли] кўкатлардан унга озгина едир ва бир йўла сувидан ичириб қондир.

905. Кўлингдан келганча [уни] тинчликдан айирма ва имкон борича у газабланмасин.

906. Сояда бўл ва бошингни ёп, бақририш ва гапиришни озайтир.

907. Мунозара ва жанжаллашишни ташла, куйдирадиган иссиқда узоқ турма.

908. Куннинг қизиган пайтида юришда ташна бўлсанг¹⁹⁷.

909. Кофур кулчаларидан ишланадиган кичик “Миср боқиласи”¹⁹⁸ донини оғзингга ол.

910. Семизўтнинг суви ва ғўра узун шароби билан сувни кўшиб ич.

911. Агар қуёшнинг бетга таъсиридан кўрқсанг — чунки у очиқ юзга шилиш билан ёмон таъсир қилади.

912. Унинг тадбири учун шам билан кўшиб эритилган мойни ишлат. Бу аёллар учундир.

Гўдак боланинг ва биринчидан онасининг қорнидалик вақтидаги тадбири

913. Гўдакни онасининг қорнида эҳтиёт қилиниши керак, токи унинг танасига бирор офат етмасин.

914. Ҳомиладор хотиннинг меъдасини эҳтиёт қил, токи [ножўя нарсаларни еб] иштаҳасида бузуқлик кўринмасин¹⁹⁹.

915. Онанинг қони тузатилади, чиқиндилардан тозаланади [токи] бола ўша тоза қондан пайдо бўлсин.

916. Агар гўдакка энага овқат ёки ичадиган нарсасини берадиган бўлса, [болани] тарбият қилиш ёшининг муддатини ўзинг танла.

917. Агар онада қон ҳаяжонга келса, ундан қон олма, балки совуқлик нарсалар билан ҳаяжонини сўндир.

918. Ёки бирор хилти кўзғолса, унга сурги қилдирма, унга [хилтни] юмшатувчи нарсалар бериш билан муомала қил^{200!}

[Бола туғишда] дард тутишнинг тадбири²⁰¹

919. Ҳомиладор хотиннинг туғиш вақти яқинлашса, унинг туғишини ёнгиллаштир.

920. [Масалан] ҳаммомда белларини ва болага ёндашадиган томонларини.

921. Мой билан ишқала, токи асаблар юмшасин ва туғиш пайтида қийналмасин.

922. Унинг овқатини ёғли [таомлардан] қил ва унга мойли шўрва ичир.

923. Уни бақиритиш, сакраш, чўчиш, додлаш ва уришдан эҳтиёт қил.

924. Туғиши қийинлашганида [яъни қаттиқ дард тутганда] ичига йўнғичқа суви солинган хурмо қайнатмасини ичир.

925. Унга бир зийрак доя хотин [тайин] қил, у аямасдан унинг икки оёғини чўзиб турсин.

926. Кейин уни бирдан ўрнидан турғазиб, усталик билан қорнини сиқсин.

927. Агар ундан ортиқча қон олса, қаҳрабо кулчаларидан бир нечтасини ичир.

928. Ёки бирор зарар [касалик] туфайли ундан қон кетмаса, [тўхтаб қолса] муррдан бир неча кулчани ичир.

929. Агар бола турадиган парда [қоғонок] туш-
маса, очиб эритадиган [даволар] билан буғла.

930. Масалан, *мурр*, *қитрон*, арча уруғи, ол-
тингугурт ва Абу Жаҳл тарвузи каби нарсалар
билан.

931. [Чақалоқ] учун ўрта ёшлик бўлган жу-
вонлардан эмизувчи танла.

932. У этлик бўлсин, бироқ бадани бўшаш-
ган бўлмасин, мизожи мўътадилга яқин бўлсин.

933. У гавдалик, икки эмчаги катта, боши²⁰²
ва икки кўзи тоза бўлсин.

934. Ҳар қандай ички касалликлардан соғ-
лом, аъзолари ва бўғинлари соғ аёл [бўлсин].

935. Унинг сути сууюқ ҳам, қуюқ ҳам бўлма-
син.

936. [Сути] оқ рангли, мазаси ширин ва
хушбўй бўлсин, сассиқ ва тўкилганда чўзила-
диган — ёпишқоқ бўлмасин.

937. Унга ширин ва ёғли таом ҳамда сариёғ
билан [қовурилган] янги балиқ гўштини бер.

Гўдакнинг ўзига хос тадбири

938. Уни йўргаклаш олдида қобиз буришти-
рувчи [мойлар] билан мойла, то унинг териси-
да пишиқлик кўрганингча.

939. Уни чўмилтир, шунда уни хилтлардан
[кирлардан] тозалаган бўласан. Унинг йўргак
боғини ўргача боғла.

940. Уни кўп эмизма, меъдаси бузилади ва
эмизишни узоқ вақт тўхтатиб ҳам қўйма, исит-
маланади.

941. Болани безовта қиладиган нарса билан унга муомала қилмаки, уни уклашга қўймайди ёки уйқусини ўчириб юборади.

942. Сен унинг уклашини истасанг, юмшоқ бешик [беланчак]дан айирмаки, у унга қоронғулик тушириб турсин.

943. Агар бирор бетоблик [уни] уклашга қўймаса, таом[и]га кўкнор аралаштириб бер²⁰³.

944. Уйғоқлик вақтида ёруғликдан уни айирма, токи у осмон ва юлдузларни кўрсин.

945. Болани кўришга ўргатмоқ учун кундуз куни унга ҳар хил ранг[ли нарсалар]ни кўп кўрсат.

946. Уни сўзлашга ўргатмоқ учун таълимда овоз билан унга эркалатиб гапиргин.

947. Унга асал ялат ёки уни танглайига сур ва уни тилига суриб ишқала.

948. Ўша [асалга] озгина чучукмия ўтининг шираси ва кундур қўшиб боланинг оғзига қўй.

949. Бурни битишини йўқотиш ва уни тозалаш учун ўша [таркибдан] бурнига ҳам томиз.

950. Чунки бу иш унинг сезгиси ва товушини яхшилайти ҳамда нафасини очади.

951. Ундан қон олиш ёки унга сурги қилишдан сақлан, то у катта бўлиб балоғатга етганга қадар²⁰⁴.

952. Унда шиш ёки тошмалар пайдо бўлса, [уларни] тортадиган дорилар билан қарши турма²⁰⁵.

Касалдан янги турган кишининг тадбири

953. Касалдан янги турган кишилар соғлом [лекин ранги] ўчган суратларга ўхшаш баданлари заифлашган кишилардир.

954. Уларнинг жонлари лиқиллаб қолган ва баданлари эса қонни йўқотган.

955. Қара, агар уларнинг баданлари узоқ вақт[ли касалликдан] ориглаб кетган бўлса,

956. Уларнинг [физосини] оз-оздан кўпайтириб бор, [аммо] у кишилар устида шошилтиришга майл қилма.

957. Ёхуд қисқа вақтда касалликдан баданлари озиб қолса, у пайтда уни [физосини] кўпкўпдан кўпайтир.

958. Лекин буни мулойимлик ва аста-секинлик билан бажар, то баданлари кенгайишда бўлганини кўрганингга қадар.

959. Уларга қувватли ва узоқ турадиган физолардан оз-оздан бер.

960. Уларни доимо осойишталик ва ҳаракатсизликда тут, чунки уларнинг аъзоларида заифлик бор.

961. [Уларнинг] нафсини яхши, ширин сўз ва яхши ҳамсуҳбатлар билан даволашга майл қил.

962. Уларга хушбўй атирлардан ва яхши ҳидли гуллардан²⁰⁶ бер.

963. Уларга шодлик ва куйлар эшиттир, фикр қилиш ва машаққат чекишдан қайтар.

964. Уларни ванна ва ҳаммомга тушир, [лекин] у ерда узоқ тургизма.

965. Уларни илиқ сув ичида ўтказ ва аъзоларига мой сурт.

966. Уларга жисмоний ҳаракат қилдирма ва қаттиқ ишқалама, чунки бу иш уларга иситма ҳароратини келтириб чиқаради.

Қари кишиларда соғлиқни [сақлаш] тадбири

967. Албатта қари кишиларнинг қувватлари-да орқага кетиш бор. Ҳар куни аҳволларида нуқсон бўлади.

968. Уларга кучли овқат бер, [аммо] оз бер, токи аъзоларига оғирлик қилмасин.

969. Агар уларга сурги қилинса, сафрони сурма; қўй, сафро баданларига даво бўлсин.

970. Кимки [аввалдан] қон олдиришга одатланган бўлса, ундан шу одатни узма.

971. Лекин кимки олтмиш ёшга етса, [шу билан бирга] у гавдали ва [зуваласи] пишиқ бўлса.

972. Ундан бир йилда икки мартаба қон ол, бу ишда икки фаслдан ўтма²⁰⁷.

973. Уни билак томири [қифоли]²⁰⁸дан қон олдиришдан қайтар. Бу ишга аҳамият билан қара.

974. Агар у етмиш ёшга етган бўлса, ундан [йилда] бир мартаба қон ол; қон олишни шу [бир] мартабадан орттирма.

975. Уни қўлдаги *акҳал*²⁰⁹ томиридан қон олишдан [табибни] ман қил, агарчи унинг баданини [қон билан] тўлгандек кўрсанг ҳам.

976. Агар у киши [етмиш ёшдан] беш йил ошса, *бослиқ*²¹⁰ томиридан икки йилда икки марта қон ол.

977. Ўша [ёш]дан кейин ҳар қандай қон олишдан у кишини қайтар, чунки у иш қариларни ҳалокатга солувчидир.

978. Уларнинг баданидаги шишларни қайтарма ва шишларига кучли тортувчи дориларни ишлатма.

979. Ишқалаш ва терлатиш билан уларни тозала. Мойларни уларга [бирданига эмас] таратиб-таратиб суйка.

980. Таомларнинг мулойими билан уларни[нг баданини] тозала. Дори билан хужум қилишдан ўзингни сақла, [яъни дори берма].

Баъзи бир аъзосида ва ўқтин-ўқтинда соғлиғи камайдиган кишининг тадбири

981. Кимки вақти-вақти билан [касалликдан] шикоятланадиган бўлса, у кишини [касаллик] вақти келишидан бурун давола.

982. Ўша вақтда [пайдо бўлишидан] кўрқиладиган бетобликка қарши келувчи нарса билан [давола] ва унинг учун замонни замонга аралаштир²¹¹.

983. Кимки аъзоларидан бирининг заифлигидан нолиса, унинг давосига кириш.

984. Касалликни даволаш ҳақида айтганларим бўйича уни [касаллик] белгиси йўқолгунча давола²¹².

Бетобликни юзага чиқишидан бурун синдириш ҳақида чора кўриш²¹³

985. Кимнинг баданида бирор бетобликнинг аломатини кўрсанг, унинг учун ўша касалликни синдириш устида ҳийла-чорасини кўр.

986. Чунки у касаллик унинг баданида яширингандир, у юзага чиқиб қолишидан бурун чорасини кўр.

987. Келажаги хавфли бўлган касалликка да-
лолат этадиган юз беришларни мен айтиб ўтган-
ман.

988. Касалликнинг ўша мен айтган сабабла-
рини синдириш [йўли] билан уни ўз бобидан
[топиб] даволаш устида ишла.

**[Тибнинг] амалий қисмидан иккинчиси.
Бетоб кишиларга дори ва овқат билан
соғлиқни қайтариш**

989. Мен соғлиқни сақлаш бўлимини назм
қилиб бўлдим, энди касалликни тузатиш [бўли-
мини] бошляпман.

990. Бу амалий қисмлардан бир жинсдирки,
у [касалликка] зид бўладиган нарса билан қар-
ши келади.

991. Касаллик ҳароратдан бўлса, совуқлик
[билан], совуқликдан бўлса, унинг тескараси
билан [даволанади].

992. Ёхуд у [рутубатдан] бўлган бўлса, қуруқ-
лик билан, қуруқликдан бўлса, тескараси [яъни
рутубат] билан [тузатилади].

993. [Хилтларнинг] тўлиб кетишини турли
аъзолардан ва миядан бўшатиш билан давола!

994. [Ҳар хил] тўсиқлар билан ёпилиб қол-
ган ерни очиш [йўли] билан, сон-ададлардаги
ортиқликни камайтириш билан [давола].

995. Тўсилган ер очилиб қолса, [уни] беки-
тиш [керак], токи унинг бузилганини тузалган
[ҳолда] кўргунингча.

996. Баданга озор берадиган силлиқликни дағал қил ва ундан дағаллашиб қолганини эса силлиқ қил!

Дори турларининг баёни

997. Мана мен хилтларни исҳол билан чиқарадиган доривор нарсаларни зикр қиламан.

998. Ва хилтни чиқармаса ҳам мизожга ғолиб келадиганларини²¹⁴.

999. [Масалан:] тўсиқларни очадиганларини ёки юмшатувчи, куйдирувчи, ёки чиритадигани.

1000. Етилтирадигани, қотирадигани, очилган ерни бекитиладигани ёки тортиб оладиганини.

1001. Шунингдек, тозаловчиларини, ғовак-лаштирувчиларини, этни ундирувчи ёки [ярани] битирувчиларини.

1002. Ва шуларга ўхшаш иккинчи [даражали бошқа] қувватлардан ва учинчи даражали қувватлардан эринмай [зикр қиламан]²¹⁵.

Сурги дорилар баёни ва аввало сафрони сурувчилари ҳақида

1003. Сарик ўтни *сақамуниё* қаттиқ куч билан чиқаради.

1004. Уни *қирот*нинг учдан бирдан то бир *қирот*гача ичилади ва унда хилтларга ғараб — устунлик бордир.

1005. Меъда ва жигарга зарар қилмаслик учун беҳи [истеъмол қилиб] уни тузатилади.

1006. Сабирдан бир динор ичирилади, агар эҳтиёж бўлса уни икки баробар кўпайтир ва [бошқа] дори [лар] билан [аралаштир].

1007. Агар унга [сабирни] кўп ичириб қўйган бўлсанг, араб елими²¹⁶, яхуд ёки Макка муқли ва катиролар билан уни тузат.

1008. Ҳалиланинг сариқ хилидан бир уқийя ичир ва гунафшадан ҳам шунча.

1009. Хиёршанбар эти ва тамаринддан ҳам [ичир], лекин кўп бўлмасин.

Балғамни чиқарадиган нарсалар баёни

1010. Абу Жаҳл тарвузи этининг тозаланганидан икки дониқни муқл билан тузатилган — аралаштирилган ҳолда ичилади.

1011. Шунга ўхшаш ёввойи бодрингдан ўшанча [ичирилади], унинг ислоҳи [аралаштирилиши], таъсири ва ўлчови ҳам юқоридагига ўхшашдир.

1012. Танакор ва туздан ярим дирҳам; мана шулар ҳаммаси балғамни чиқаради.

1013. Турбитдан икки дирҳам ичир ва пиширилган таомларга солиб икки *мисқол* ичир.

1014. Дарахт пўкагини бир дирҳамдан кам ичир ва шунга ўхшаш *ҳабб ан-нилдан* ҳам ичир.

Сариқ сувни чиқарадиган нарсалар баёни

1015. Мозариюндан икки дониқ ва янги фарфиюндан бир дониқ ичади.

1016. Сабирдаги каби қилганинг тадбир билан ишланган елимли сутўтдан бир дониқни [ичади].

1017. Луфодан ҳам бир дирҳам [миқдорида] ичир. Мана шулар [сарик] сувни чиқарадиган дорилардир.

Савдони чиқарадиган нарсалар баёни

1018. Маккий сано, бистпоя, девпечак ва ҳалиланинг пўстидан ичир.

1019. Ҳалила [қора хилидан бўлсин], шоҳ-тара ва говзабондан озгина ичир, шунда улар [савдони] чиқаради;

1020. Савдодан қанча чиқаришни истасанг [юқоридаги дорилардан] баб-баробар ярим уқийядан ичиргин.

1021. Ва ярим дирҳам ложувард [ичир], чунки у савдони қувлашга хослангандир.

1022. Худди шунга ўхшашдир “арман тоши” ҳам; у савдони чиқаришда кучли бир нарсадир.

Дориларни таркиб қилиш дастуриламали²¹⁷ ва биринчи (даражадаги) қувватлар

1021. Дорини ичириш аслида танҳо ҳолда бўлиши керак, токи унинг таъсирини ҳамма касаликларда кўрасан.

1024. Мен [қуйида] айтадиган сабаблар уни таркиб этишга — қўшишга даъват этади.

1025. I. Дардларнинг мураккаблашуви; II. Бирон дорини тузатиш ва уни ширин қиладиган фizioni [қўшиш].

1026. [Бирор дори баданга] ўтишдан ожиз бўлган чоғда уни ўтказишга ёрдам берадиган [дорини қўшиш].

1027. [Аччиқ дорини] ютишга тайёрлайдиган [енгиллаштирадиган] ва ични бўшатишда ёрдам берадиганини [кўшиш].

1028. Сен бир нечта дорини таркиб қилмоқчи бўлсанг, уларни дастуриламал[га мувоқиф] таркиб қил.

1029. Масалан, турли хилгларни сурадиган ҳар бир сургидан бир ичимликни ол ва уларни сана, чунки у муҳмал қолмасин — бекор кетмасин.

1030. Унга сен истаганча ҳижобни²¹⁸ аралаштир ва ўлчанган нарсаларни [дориларни] ҳисоб билан тўпла [кўш].

1031. Кейин ўша ўлчанганларни ичимларга бўл. [Ҳамма] мураккаб [дори]лар худди шундай йўл билан ишланади.

1032. Санокдан [ҳар бир] ичимга қанча тўғри келса, уни ичир ёки уни асраб қўй!

Дориларнинг қуввати баёнида

1033. Дорилик нарсаларда бирламчи қувватлар ва шунга ўхшаш амал қилувчи иккиламчи қувватлар бўлади.

1034. [Яна] дорилик нарсаларда учламчи қувватлар ҳам бўладики, ҳодисалар юз берганда улар содир [даркор] бўлади.

1035. Бирламчи қувватлар иссиқли, совуқлик, ҳўллик ва қуруқликдан иборатдир²¹⁹.

1036. Мана мен дорилик моддаларнинг совуқлик келтирадиганларидан бошлайман.

**Совуқлик келтирадиган ва керак бўлган ерда
буриштириш вазифасини ҳам ўтайдиган
дорилар баёни**

1037. Мирта дарахти, татим, балила, жумрут ва ҳалила.

1038. Араб акациясининг шираси, маржон, омила, арман лойи ва дашқол.

1039. Салиб, хуни сиёвушон, оромангиз каби омила шираси, сукк ва “ер олати”, яъни унинг мулк аралаштирилгани.

1040. Табошир билан аралаштирилган аноргули, арека пальмасининг данаги ва кашничнинг куригани.

1041. Баргизуб билан малобатр. Мана шулар таъсир қилганда буриштиради.

1042. Мози, кўзикулоқ, ровоч ва зирklar совуқлик ва [ични] боғловчидир.

**Содда дорилардан қизитадиган,
[лекин] ични сурмайдиганлари**

1043. Билгинки, дориворларнинг қиздирувчиси [қуйидаги] маҳорат билан тажриба қилинганларидир.

1044. [Улар] етмак, кундур елими, мурч, ёввойи зира ва узун мурч.

1045. Маҳсар, ялпиз, қора чайир, қалампир-мунчоқ пўстлоғи [қирфа], камхастак ва кон чўплар.

1046. Дармана, қичитқўт, какликўт, ушна, майъа елими ва анбар.

1047. Уд, игир ёки қашқарбеда, зарпечак ва занжабиллар.

1048. Гентиана илдизи, оқ каррак, пион гул, лакк ва ровоч илдизи.

1049. Малобатр, ладан, лавр, жулаҳ, жувна ва тўпалоқ.

1050. Укроп, канакунжут, “парилар тирноғи”, гальбан елими, тоғ сунбулининг илдизи ва мурр.

1051. Қора беда, канавча, эрон қавраги ва рум арпабодиёни.

1052. Қора зира, зира билан газакўт, тоғ петрушкаси.

1053. Сунбул, парсиёвушон, тоғжамбили ва дор шишаён.

1054. Цейлон долчини, хавлинжон, асорун ҳам кончўп.

1055. Смола, зуфо, қитрон, назла ўти ва бальзам дарахти.

1056. Тоғ райҳон, болдирғон билан лолагача.

1057. Қушқўнмас, арпабодиён, хушбўй қамиш ва бобуна ҳам.

1058. Седана ёки ангуза, сақич дарахтининг меваси ёхуд олтингутурт.

1059. Қаврак елими, [горчица], нефть, саримсоқ, кабоба ва қустлар.

Хўл [мизожни] қуруқдан ажратиб олиш қондаси ва содда дориларнинг даражалари

1060. Сен кўраётган ҳар бир совуқ ёки иссиқ [мизожли дорини]ё қуруқ ёки хўл деб топасан.

1061. Куруқни буриштиришидан, ҳўлни эса буриштирувчини бўшаштиришидан билинади.

1062. [Оддий дориларнинг] даражалари ҳақида табиблар орасида келишмовчилик бор, уларнинг келишмовчилигидаги иш албатта ойдинлашган.

1063. [Баданга] ўзгариш киритиши ақлга мувофиқ келадиган [яъни далилларга асосланган] ҳар бир дори биринчи даражададир.

1064. Ва қайси бир оддий [дорининг] ўзгартириши сезги [қуввати билан билинса] сезилса ва ушлаб кўрилганда у кучли бўлмаса.

1065. Бу унинг даражалардан иккинчисидалигига мукамал далилдир.

1066. Ҳар бир [содда дорининг] ўзгартириши кучли, лекин аъзони бузишдан узоқ бўлса²²⁰.

1067. Ва у аралашган нәрсасини [умуман] бузувчи бўлмаса, демак, у даражаларнинг учинчисидандир.

1068. Ўзгартирадиганини бузадиган ҳар бир [содда дори] шиддат билан [иссиқ бўлганда] куйдирса ёки [совуқ бўлганда] увишгирса, [яъни сезгини йўқотса].

1069. Уни сен [иссиқлик ёки совуқлик] даражаларнинг тўртинчисида деб айтишингга ҳеч монелик йўқ.

**Содда дорилардан иккиламчи²²¹ қувватлари
[ва шулардан шишларни] пишириш²²²
қувватига эга бўлганларининг баёни**

1070. Билгинки [шишларни] пиширадиган ҳар бир [содда дорида] албатта ҳарорат ва [бадан тешикларига] ёпишқоқлик, [яъни тўсиш] бўлади.

1071. Ўша дорининг ҳарорати сен пиширмоқчи бўлган аъзодаги шишнинг ҳароратига тенг бўлиши керак.

1072. Ҳайвон ёғи, смола, санавбар елими ёки шам билан аралашган ўсимлик мойи.

1073. Иссиқ сув билан аралаштирилган ўсимлик мойи ва ўсимлик мойи билан пиширилган буғдой каби.

Юмшатовчи дорилар баёни

1074. [Баданда ориз бўлган қаттиқликни] юмшатовчи деб биладиганинг ҳар бир дорининг юмшатиладиган аъзодан ҳароратда қувватлироқ [бўлиши].

1075. Лекин латифлиги туфайли [хилтни] эритиб юбормаслиги учун у [дорининг] қуввати ўртача бўлиши керак.

1076. [Масалан] гальбан елими, каврак елими, муқл, майъа елими ва тоғ эчкиси болдирининг илиги кабилар.

Маҳкам [қаттиқ] қилувчи дорилар ҳақида

1077. Совуқ ҳўл [мизожли содда дори] — [аъзони] маҳкам қилувчилардандир; масалан, итузум ёки қурбақа ўти каби.

[Йўлларни] тўсувчи дорилар ҳақида

1078. Тўсувчи деб биладиган ҳар бир дори [аъзони] қиздирувчи ҳам, совитувчи ҳам [бўлмайди].

1979. У [дорининг табиати] бирор аъзога аралашса уни ачитмайди²²³. Демак, у ё ер жинси[дан] ёки ёпишқоқ [дори бўлиши керак].

Тўсиқларни очувчи дорилар ҳақида

1980. Маълум [йўллардаги] тўсиқни очувчи ҳар бир [дори], албатта кесувчи [аччиқ, шўр ва ўткир] ва мулойим қилувчи бўлади.

1081. Масалан, у таъми танакорга ёки *мурр*-га ўхшаш денгиз пиёзи ва аччиқ бодомлар каби.

1082. Гулсафсар ва нарғиз илдизи, танакор, ковул ва “Миср боқиласи” каби.

1083. Агар сен қобиз очувчи [билан] муолажа қилсанг, у[ни] сиртдан эмас, [балки ички аъзоларга қўйилса тўғри бўлади].

1084. Лекин уни дорига қўшиб ичилади [ичга юборилади] — шунда у ичдаги тўсиқларни очади.

Ярақлатувчи — [яраларни тозаловчи] дорилар ҳақида

1085. Сен тозаловчи деб айтадиган ҳар бир [содда дори] латифликда [очувчи дорилардан] камроқ бўлади, масалан, боқила каби.

1086. Яна асал ва ширин бодомга ўхшаган ширинлик нарсаларда учратадиганинг каби.

Ғовак қилувчи дорилар ҳақида

1087. Сен ғовак қилувчи деб ҳисоблайдиган ҳар бир дори қизитишда [ҳароратида] мўътадил бўлади.

1088. Канакунжит ёғи, мойчечак, турп ёғи ва арпабодиён каби.

Томирлар оғзини очувчи дорилар ҳақида

1089. Томирнинг оғзини очувчи деб билинадиган ҳар бир дори [ўткир ҳароратли], жароҳатловчи [модда] каби бўлади.

1090. У ҳароратда қаттиқлик билан [аъзога] таъсир қилади. Саримсоқ, пиёз ва ҳайвон ўти каби.

Қобиз дорилар тўғрисида

1091. Томир [оғзи]ни тўсишда фойда берадиган ҳар бир нарса [дори] қобиз, лекин у [ҳарорат билан] ловуллашиб ачиштирмайди[ган бўлади].

Куйдирадиган дорилар

1092. Ҳар бир куйдирувчи нарса [дори]иссиқлик ва ғализликнинг ниҳоясида бўлади.

Иритиб саситувчи дорилар

1093. Сен иритиб саситувчи деб топадиган ҳар бир дори ҳароратда юқори [даражали], ўзи латиф ва қизитувчи бўлади.

[Этни] еювчи дорилар ҳақида

1094. Этни камайтирувчи [дори] уни [ейдиганидан] заифроқ ва жароҳатни битирувчиси эса [уни] қуритадиганидир.

Тортувчи дорилар ҳақида

1095. Тўлган [ругубатларни ёки моддаларни] тортишга хос бўлган ҳар бир дори [тортувчилар]; у бодзаҳр²²⁴ [тоши] ва сурги дорилар каби-дир.

1096. Тортиши кайфият [ҳарорат] билан бўладиган ҳар бир дори ҳароратли ва латиф бўлади.

1097. Ўз табиати билан [ҳароратли бўлгани] қаврак елими ва муқлга ўхшаш ва ҳарорати саситиш билан бўладигани эса тезак каби нарса-лардир.

1098. Бодзаҳр манфаатда кучлидир, у [иссиқ, совуқ каби бирламчи] кайфияти билан ёки табиати билан [ёмон] ҳолатни [яхшига] айланти-ради.

1099. [Доридан] бир хили борки, у зарарли моддани сурдириш йўли билан фойда беради, ёки [ўзи заҳарли бўлиб] ўлдирувчи қувватга эга бўлади²²⁵.

1100. Уни [кейингисини] соғлиқ вақтда истеъмол қилиш зарар қилади, шунинг учун у [табобатдан] хабарсиз кишини баъзан алдаб қўяди.

Оғриқни тўхтатадиган дорилар ҳақида

1101. Оғриқни тўхтатадиган нарса [дори] қизитувчи, очувчи, узувчи [қирқувчи] ва му-лойим қилувчи бўлади.

1102. Уларнинг бир хили борки, у увиштириш [йўли] билан фойда беради, дориларга қўшиб бериладиган қорадори каби.

Содда дориларнинг учламчи қувватларининг баёни

1103. Бундан кейин ҳодисалардан [дорилар таъсиридан] нимани зикр қилсам, уни сен учламчи қувватлардан деб топасан [биласан].

1104. Масалан, сен [табиатида] ечувчи — эритувчи[лик хусусиятига эга] деб топган ҳар бир нарса [дори] у буйрақлардаги майда тошни увалатиб ташлаш каби.

1105. [У дори] узувчи — латифлаштирувчи ва юмшатувчи бўлиб унда аниқ ҳароратни учратмайсан²²⁶.

1106. Морчўба илдизи, қамиш илдизи, куйдирилган шиша ва камхастак[лар каби].

1107. Ва шунга ўхшаш ўзида озгина ҳарорат ва мулойимлиги бор [нарсалар — дорилар]ки, улар кўкракдаги [хилтларни] чиқарарди.

1108. Агар у нарса [дори] иситишда мўътадил бўлса, у албатта сут пайдо қилувчи бўлади.

1109. Балғам ташлатадиган ҳар бир нарса албатта ҳайз қонини ҳам чиқарувчи бўлади.

1110. Шу [юқоридаги]ларнинг ҳаммаси сийдикни юргизади; ҳар бир аччиқ [ўткир] нарса ҳам унга лойикроқдир.

**Дориларнинг қайси сифатда бўлиши —
ишлатилиши тўғрисида**

1111. Қачонки мен [дорилар] мизожининг қувватини таърифлаб бўлдим. Мана энди даволаш [таърифини] бошлайман.

1112. Даволаниш учун ишланадиган ҳар бир нарса, ё ичдан ёки сиртдан юборилади.

1113. У [дорилар] ўраш, ҳаб қилиш, [оғиздан] ичири ва каф оттириш каби [сифатда].

1114. Мойланадиган, ишқаланадиган, бурунга томизиладиган, баданга нина суқиб ўрнига нил²²⁷ қўйиш, ранг суриш — бўяш ва ювиладиган [дорилардир].

1115. Кўзга қўйиладиган, маъжун қилинадиган, ипни пилга қилиб ковакли ярага қўйиш ва мисвок билан [оғизни тозалаш] каби [ишлатилади].

1116. [Дорини] суйкаш, малҳам қилиб қўйиш, кўзга сурма [сифатида] қўйиш, бурундан юбориш ва [уни сийдик йўли орқали] юбориш каби.

1117. Ва шунга ўхшаш қуруқ дориларданки, уларни сен орқа томондан кўтарардинг [ичга юборардинг] ва ичирадиган сурги дориларинг каби.

1118. [Ични юмшатиш учун] орқа томондан ҳуқна — клизма қилиш ҳамда ичга тутун киришинг²²⁸ каби [йўллар билан ишлатилади]²²⁹.

**Ёмон мизожни даволаш ва унинг
белгилари ҳақида**

1119. Бизнинг бош сочидан то оёқнинг тирноғигача зикр қиладиган ҳамма касалликларимиз.

1120. У хоҳ баданнинг ҳаммасини қамраб олган бўлсин ёки битта аъзога хос бўлсин.

1121. Ёки у [бетоблик турли] аралашма [хилт]лардан ҳоли бўлган бўлсин, сен у хилтларни чиқаришга уринма.

1122. [Балки] уни аста-секин муолажа қилишга кириш ва мизожини тескарисига ўзгартириш билан давола.

1123. Сен [моддасиз] бетобликни шишиқлаб-синчиклаб синаб кўрсанг, у [модда билан] тўлган жисм бетоблигидан фарқ қилади.

1124. Унда бадан тўлиқлигидан келадиган дарднинг белгиси очиқ кўриниб турмайди.

1125. Агар бирон дори билан унинг зарарланаётганини кўрсанг, у вақтда [билгинки] бу дорининг мизожи у дарднинг мизожи[га зид эмас, балки] ўхшаш экан.

1126. Бузилишни [дардни] келтириб чиқарувчи бирор сабаб борлиги учун [уни мизожининг] зидди билан [даволаш] фойда беради.

1127. Қўл билан ушлаб кўришда ва [аъзо] ишларининг заифлашганлигида ҳам ундаги [бетоблик ҳақида] кучли далил бордир.

1128. [Ҳамда касаллик борлигига] аҳвол ёмонлашганидан ва чиқадиган нажосатдан ҳам [далил топасан].

1129. Лекин сийдикда чўкма бўлмаса, томир уриши муътадилликдан чиққан бўлса.

1130. У вақтда жисмда тўлалikka эга бўлган [касалли бўлмаган], балки бундай касаллик жинсидан у холи бўлган бўлади.

1131. Агар оғриқ бир жойга хос бўлса, у албатта ўша жойда дард борлигининг далилидир.

1132. Ҳамда дарднинг [табиати ва сабаби] ёшга, бадан мизожига ва рангларга қараб ҳам белгиланади.

1133. Ва йил фасллари, замонлар, турар-жой ва шаҳарларга [қараб ҳам белгиланади].

1134. Юқорида айтиб ўтилган тадбирлар ҳам [мизожни] ўзгартиришга албатта ёрдам берувчидир²³⁰.

Совуқ ёмон мизожли касалга далил излаш

1135. Кишининг мизожи совуқ бўлса, у албатта совуқ нарсалардан зарарланади.

1136. Унга фойда етказиш ҳар бир иссиқлик [нарсалар] билан бўлади. Ушлаб кўрилганда баданида совуқлик [сезилади].

1137. Сийдиги оқ рангли бўлиб, томир уриши суст бўлади.

1138. У кишида ташналик ҳам уйқусизлик ҳам бўлмайди. Агар у ухламайдиган²³¹ бўлса ҳам, безовталанмайди.

1139. Ранги ганчсимон [бўлиб], бадани бўшашган бўлади; агар шимолий мамлакатларда ва кекса ёшда ҳамда.

1140. Қишда [юқорида] ўтган совутувчи сабаблар мавжуд бўлса, бу [совуқ ёмон мизожли касалга] ажойиб далилдир.

1141. Агар [уни] муолажа қилмоқчи бўлсанг, қизитиш билан давола ва уни даволашда фалажли кишини даволаш каби йўл тут!

Иссиқ ёмон мизожга далил излаш

1142. Агар киши баданида ҳарорат бўлса, унга иссиқлик [дорилар] зарар беради.

1143. Унга қўл тегизилса иссиқ [сезилади] ва сийдиги қизил рангли, томир уриши тез ва узлуксиз бўлади.

1144. Яна ташналик, безовталик, уйқусизлик, озиб кетишлик ва ранг сариглиги бўлади.

1145. Жанубий шаҳарларда, ёшлик [даврида], ёз [фаслида] ва ўтмиш сабаблар мавжуд [бўлса].

1146. Сен [уни] қиздирувчи [иситмани] ва безовта қилувчи бўлиб кўринган ҳар бир касалликни совутишни вужудга келтирадиган дорилар билан давола.

1147. Унинг физосини ўз қувватига ва унда сен кўраётган иштаҳасига яраша қил!

Хўл ё куруқ ёмон мизожли дардга далил излаш

1148. Мана шу иккита касаллик икки нарсанинг биридан ҳеч ҳоли бўлмайди.

1149. Агар [мизож] куруқ бўлса, сен [беморни] ориқ ҳолда кўрасан. Ёки у хўл бўлса, уни бўшашган ҳолда кўрасан.

1150. Латиф ва мустаҳкам амал билан, хўл [мизожли дардга] қуритишни ўтказ [қўлла!]

1151. У хоҳ иссиқда, хоҳ совуқда бўлсин, куруқ [мизожни] эса зидди билан давола.

1152. Тўғри муолажа қилишингдан аввал ҳаммасида ҳам сабабларини уз! [Яъни уларни аниқлаб йўқот].

Тўлиб қолиш касалликларини даволаш ва бўшалишнинг шартлари

1153. Бетоблик [масалан, қон] тўлиб қолишдан пайдо бўлган бўлса, унга бўшатишдан бошқа даво йўқдир²³².

1154. Бўшатишнинг ҳамма [навида] ўнта шarti бор, агар шу шартлар бўлмаса, бўшатишдан фойда йўқ²³³.

1155. Улардан биринчиси [касаликнинг] аразлари [юз беришларига] қараш ва у [ҳақиқатда] тўлиб қолишдан бўлган касалик эканини [аниқлаш].

1156. Ва йигитликдан тортиб то ўрта ёшгача [бўлишига], бетобнинг одати ва қувватига [қараш].

1157. Фаслнинг куз ёки баҳор эканлигига, ҳамма [томони] мўътадил бўлган шаҳарларга қараш.

1158. Вақтга, мизожнинг иссиқ [ва] хўллигига ва баданнинг ўзида фаровонлик зоҳир бўлиб туришига [қарашдан иборатдир].

Бўшалишнинг турлари

1159. Сен бўшатадиган ҳар бир [аъзода] пайдо бўлган нарсани [қонни] уни ё қўзғалган ўрнига [яқин жойидан] торт!

1160. Ёки уни бошқа аъзолардан қаршисига ёки тўппа-тўғрисиға торт²³⁴.

1161. Кўпинча сен уни ўша касалликка шериклиги бўлган аъзолардан тортасан.

1162. Қортиқчининг қортиғини эмчакка қўйишимизга ўхшашки [у билан] биз бачадондаги қонни тўхтатишни [кўзлардик].

1163. Тўлишлик далиллари ва [уни] бўшатадиган дорилар юқорида зикр қилиниб ўтди.

**Қон олинадиган ҳамма қонли касалликлар
ва биринчи галда жасаднинг қаерида
бўлишидан қатъи назар фалағмунли
шишдан қон олиш ҳақида**

1164. Ҳимус кўпайган [табиий нисбатидан] ошган вақтда Жолинус томирдан қон олишни тавсия қилади.

1165. Қачонки баданда қон белгиларини кўрса, хусусан у шиш[ли бўлса].

1166. Шундай бўлса шу шартлар билан сен ҳам қонли дардлардан қон ол, бошқа хилтли [дардлар]дан эмас²³⁵.

1167. Шу иш билан сен унинг [Жолинуснинг] қасд қилганини қасд қил ва у қон олган касалликлардан сен ҳам қон ол.

1168. Қачон сен [унинг фалағмунли шиш эканига] равшан гувоҳлик берувчига ишонсанг, ҳамма фалағмунли шишлардан қон олишга кириш.

1169. Бошнинг сиртидан ва ташқарисидаги [фалағмунийдан] ҳамда бўғийларда бўладиган [фалағмунийдан] қон ол.

1170. Икки кулоқ остидаги шишдан ва икки кўз оғриғидан [ҳосил бўлган] шишдан ҳам.

1171. Тиш милклари [ва] тилнинг шиши, ангина²³⁶ ва лаклукдаги шишдан [ҳам қон ол].

1172. *Нағониға*²³⁷ ва бодом безларда[ги шишларда] томоқдаги шиллик пардаларда ва назларда ҳам.

1173. Зотилжам ва ўпка яллиғланишида, эмчак ва човдаги шишда.

1174. Жигар шишида, меъда шишида, ичаклар шишида, кейин орқа тешиқдаги шишда.

1175. Талокда, икки моякда, қовуқда ва икки буйракдаги шишларда.

1176. Бачадондаги ёки киндикдаги шишларда ва сарамас навларидан эшакемда ҳам [қон ол].

Яра ва тошмалар баданнинг қаерида бўлмасин, улар [учун] томирдан қон олиш

1177. Бош ва икки кўздаги яраларда, қасмоқ ва икки кулоқдаги яра-чақалар [учун томирдан қон олинади].

1178. Ва югурувчи [яралар], ўпкадаги ва оғиздаги яралар ва чечакда [ҳам].

1179. Ичакдаги [шишли] ярада агар у ҳақда тўғри тушунча бўлган бўлса ва ичида эт ўсаётган [ярада ҳам].

1180. Худди шунингдек, баданнинг қаерида бўлмасин тошмалардан ва кўринган [қонли] хўл кўтирдан ҳам.

1181. Оғиз ва кўзлардаги тошмалар ва икки биқинда ўсадиган [яра]лар каби.

Томирларнинг қилини ва қилини қилиши
чиқишида²³⁸ томирдан қон олиш

1182. Томирларнинг тўлишида, бурундан қон кетишда ва бурунларнинг бавосирида [томирдан қон олинади].

1183. Қон агар тишлардан оқса ёки шунга ўхшаш қулоқлардан оқса.

1184. ва орқа тешиқдаги бавосирдан ва ҳайз [вақтида] ва йиринг чиққанда.

1185. Ва оғиз ичида бўладиган ва бачадон олдидан чиқадиган бавосирда ҳам [томирдан қон олинади].

Турли касалликларда қон олиш

1186. [Қон туфайли бўлган] бош оғриғи, унинг айланиши ва [хилтлар кўпайиб баданнинг ичкарисига киришидан] оғизнинг ҳидланиши ва тиш оғриғида ҳамда соч тўкилганда [томирдан қон олинади].

1187. Бирор аъзо лат еганда, бўғин оғриғи ва тумовда [ҳам шундай].

1188. Яна тутқаноқда, *сабалда*²³⁹, *тарфаза*²⁴⁰, *тутада*²⁴¹ ва иштаҳа йўқлигида.

1189. Орқа тешиқдан ёрилишда, *ирқуннасода*²⁴² ва меъдадаги [шиш туфайли бўлган] оғриқда.

1190. Шунингдек, жигардаги санчиқли оғриқда ҳамда унда пайдо бўлган тўсиқларда²⁴³.

Қонли касалликларни муолажа қилиш

1191. Бу [қонли] касалликларни даволашда *сунухус*²⁴⁴ [иситмасини] даволаш томонга йўллан [яъни уни даволаган дори билан давола].

1192. Томирдан қон олишдан кейин сафро-
ни сур — бўшат! Овқатлардан бўлса совуқлик-
ларига мойил бўл!

1193. Овқатларнинг иссиқликларидан ва
қонни кўпайтириб юборадиганидан четлан!

1194. Физоларнинг буриштирадиган, нордон-
чучук ва нордонларига мойил бўл!

1195. Бу дард ҳақида қоннинг ғалабаси ус-
тидаги бобдан далил изла.

1196. Меҳрибон, уста табиб қилгани сингари
сен ҳам совутиш ва қуритиш томонга майл қил!

Сафроли касалликлар

1197. Сафродан пайдо бўладиган касаллик-
лар, масалан, ичакларнинг тайғаноқлигидан
ҳосил бўладиган яралар.

1198. Алаҳлаш, бачадоннинг бўғилиши, ку-
нора тутадиган иситма, ирқуннасо ва ичдан қон
ўтиши.

1199. Йўтал, бош оғриқ ва танада тез юрув-
чи бўлиб кўринадиган [намла дейиладиган]
шишлар.

1200. Икки қулоқдаги қаттиқ оғриқ ва икки
қовоқдаги кўтир [қичиманинг] кўп бўлиши.

1201. Бўғинларда яра, шижлар ва амали қат-
тиқ оғриқнинг [бўлиши].

1202. Бармоқнинг ёрилиши, тирноқ ораси-
даги чиқик [нохина] ва ясмиқдек бўлиб кўри-
надиган бошқа излар [яралар] каби.

1203. Ва кишининг тиши сарғайиши ва қову-
ғида оғриқнинг қаттиқ бўлиши.

1204. Бехуш бўлиб қолиш, қон кетиш, устини парда қоплаган шиш, терининг сарғайиши ва [бошқа] тошмалар каби.

1205. Ва қора ингичка излар ҳамда жигарларда бўладиган тўсиқлар.

1206. Бачадон шиши, *шуса*²⁴⁵, ичак шилиниши ва иштаҳа кетиши.

1207. Бош айланиш, лабнинг ёрилиши, лаклунинг оғриши ёки ҳайза²⁴⁶ каби.

1208. Яра агар югурса, *дубайла*²⁴⁷ ва орқа тешиқда зоҳир бўлган қаттиқлик [қалинлик] каби.

1209. Қичима ёки қизамуқ ёки *намла*²⁴⁸, сарамас ёки ўпка яралари каби.

Сафроли касалликларни даволаш

1210. Шундайларни даволашда кунора тутадиган иситмани даволашга майл қил!²⁴⁹

1211. Томирдан қон олмай [сурги билан] сафрони чиқар! Уни совутишда ўргача томонни кўзла!²⁵⁰

1212. Юқорида айтиб ўтилган қонли касалликларда қасд қилганингдек қасд қил! [Аммо] сафродан бўлган дардларни эса [фақат] рутубатлашга хослагин!

1213. Чунки [сафровий иллатлар] ҳароратда ва киши учратадиган ҳар бир касалликда [қонли иллатга] шерик бўлади.

1214. Бу касалликларга [юқорида айтилган] сафронинг ғалабаси бобидан далил изла!

Балғамли касалликлар

1215. Балғам туфайли бўладиган ҳар бир касаллик сен кўрадиган бўшашган шишдан иборатдир.

1216. Фалаж, бўшашганлик касали совуқ [мизожли] бош оғриғи ва ҳушдан кетишлик [тутқаноқ] каби.

1217. Ғализ қўтир, *захир*²⁵¹ ва бўйин шиши, яъни қулғуна²⁵².

1218: Бошнинг қасмоқланиши, унутиш ва қулоқларда [пайдо бўладиган] совуқ оғриқлар каби.

1219. Песлик, сепкил [намаш], сакта касаллиги, юмшоқ йўтал ва *лақва* [юз фалажи].

1220. Фил касаллиги²⁵³, иштаҳа кесилиши, битлаш ва орқа тешикнинг ғализлашуви каби.

1221. Катарақта²⁵⁴, кўз қорачиғининг кенгайиши ва икки қўлтиқда пайдо бўладиган ҳид каби.

1222. Қоринда бўладиган офат [касаллик]-ларки, улар ичакларнинг тайғаноқлиги ва гижжа²⁵⁵ қуртлари кабидир.

1223. Туғиш вақтида пайдо бўладиган қийинчилик ва шунинг оқибатида [боланинг] пардада ушланиб қолиши каби.

1224. Буйрак оғриғи, иситма тутиши²⁵⁶, қора талоқ ёки жигарда совуқ [пайдо бўлиши];

1225. Киндакнинг туртиб чиқиши, балғамнинг турлилигидан келиб чиқадиган касалликлар.

1226. Бўғинларнинг оғриғи ёки қорайиб кетиши ва уларнинг устида бўладиган кўкариш ва гунгуртлик.

1227. Истисқо²⁵⁷нинг зикқий, лаҳмий ва таблий деб аталадиган турларига ўхшаган сариқ сув касали каби.

Балғамли касалликларни муолажа қилиш

1228. Шу хил [дардда] ҳўл ва совуқ мизож-ни даволашга ўт!

1229. Уни билишда балғамнинг ғалаба қилган[ига далолат этувчи] аломатларини далил қилиб ишлат.

1230. [Юқорида] айтганим дори билан [хилт-ни] бўшат, шунда у дарддаги балғамни бўшатган бўласан.

1231. Шундан кейин ўша баданга қиздирувчи [дориларни] кирит!

1232. Қизитиш билан бирга қуритишга ва қиздирувчи мулойим овқатга ҳам мойил бўл!

1233. Мана [гап шу], умуман хоҳ ичдан, хоҳ сиртдан бўлсин, қиздирувчи [моддалар] билан муолажа қил!

1234. Ва фалаж кишида қўлланиладиган сас-сиқ ҳаблар ва *нажотижни*²⁵⁸ ишлат.

Савдога тегишли касалликлар

1235. Баданда қора ўтдан пайдо бўлган ҳамма дардлар [қуйидагилардир].

1236. Сўғал, кунора тутадиган иситма, ба-восир ва тутқаноқ касаллиги.

1237. Бурун учида бўладиган бистпоя²⁵⁹, сўғаллар ва баданнинг тиришиши.

1238. Юракбуриғ, саратон, [қора] баҳақ, сепкил, бош оғриғи ва уйқусизлик.

1239. Қаттиқ шиш, мохов ва қоринда бузи-либ қолган овқат²⁶⁰.

1240. Қуруқ йўтал, бод [ёки ел] ва талоқда [пайдо бўладиган] қаттиқлик — дағаллик.

1241. Бошда [юз берадиган] меланхолия касаллиги ва сийдикка ориз бўладиган тугилиш.

1242. Қуланж касаллиги, “тулки касаллиги”²⁶¹ ва қутурган итнинг тишлашидан бўлган касаллик.

1243. *Қувабо*²⁶² ичда ивиб қолган сут ва жигардаги совуқлик²⁶³.

1244. “Ит иштаҳаси”²⁶⁴ касаллиги ва орқа тешиқда бўлган ёрилиш.

1245. Буйрак ва қовуқ[қа келган] тош ва қовуқ тепасини оғритадиган дамлик²⁶⁵.

1246. Қоринда, икки биқинда, бош ва икки қулоқдаги дамлик.

1247. Икки қовоқда²⁶⁶ пайдо бўладиган шартар²⁶⁷ ва икки оёқда²⁶⁸ бўладиган никрис [кабилар].

Савдо касалликларининг муолажаси

1248. Дардларнинг бу хилини даволашда мохов касаллигини даволашдаги дорилар томонга мойил бўл!

1249. Бу касалликка савдо ғалаба қилиши деган бобдан далил ахтар!

1250. Девпечак ёки бистпоя билан [уни] бўшат ва [юқорида] айтган [дориларим] билан муолажа қил.

1251. [Унга қарши] қизитиш ва ҳўллаш [тадбирини] ишлат, шундай қилсанг тўғри қилган бўласан.

**[ТИББИЙ] АМАЛИЁТНИНГ ИККИНЧИ БЎЛАГИ, У
ҲАМ БЎЛСА ҚЎЛ БИЛАН ҚИЛИНАДИГАН
АМАЛЛАР, БУЛАР УЧ ҚИСМДАН ИБОРАТ**

1252. Мен фойдали тартибни [айтишдан] бўшагач, энди қўл амалларидан бошлайман.

1253. Биринчиси томирларда — уларнинг каттаси — йўғони ингичкасида ҳам бу иш қилинади.

1254. Ва иккинчиси гўшгта қилинади, учинчиси эса суякда ишланади.

**Шу учтадан биринчиси томирлар устида
қилинадигани ҳамда томирдан қон олишнинг
манфаатлари тўғрисида**

1255. Томирлар жинсидан шундайлари борки, уларни сен ёрасан [қон оласан], баъзисини тортиб оласан ва таги билан кесасан²⁶⁹.

1256. Шишга ўхшаган, бош ва кўкракдаги ҳар бир оғриқда қўлдаги ақҳал томиридан қон олинади.

1257. Қаттиқ бош оғриғи ва бурундан қон кетишида қийфол томиридан аста-секин қон олинади.

1258. Кўкракни ва ўпкада пайдо бўлган оғриқни даволашда [қўлтиқдаги] *бослиқ* томиридан [қон олинади].

1259. Жигар ва талоқ дардларидан аҳволи ёмонлашган кишида *мозиён*²⁷⁰ деган иккита томиридан [қон олинади].

1260. Агар бослиқ томирининг жисмини топмасак, *ҳабл уз зироб*²⁷¹ томиридан қон оламиз.

1261. Ҳамма вақт бўлиб турадиган мия оғри-
гида чаккадаги томирлардан қон оламиз.

1262. Шақиқа²⁷² ва бошдаги эски ярада кулоқ
орқасидаги томирдан [қон олинади].

1263. Икки кўздаги касалликда кўз бурчаги-
даги икки томиридан қон оламиз.

1264. Ёфух [бош тепаси]даги яралар ва бош
сатҳида пайдо бўладиган шишда ундаги [ёфух-
даги] томирдан [қон олинади].

1265. [Турли] оғриқларда хусусан мохов ка-
саллигида бўйин томири [вадаж]дан қон ола-
миз.

1266. Кўзни даволашда, доимий бош оғриқда
ва бош-юзларга тошадиган яралар [саъфа]да
пешона томиридан [қон оламиз].

1267. Ҳамма вақт бўлиб турадиган бош
оғриғи ва кўз тинишда бошнинг орқа томони-
даги томирдан [қон оламиз].

1268. Юзнинг юқори томонида кўринадиган
тошмаларда бурун учидаги томирдан [қон ола-
миз].

1269. Тилнинг тагидаги шишда ва томоқ
оғриқда тилнинг тагидаги томирни қасд қила-
сан-да, ундан қон оласан.

1270. Киндик остида жойлашган ички аъзо-
лар касаллигида тиззадаги томирдан қон ола-
миз.

1271. Икки сондаги касалликда икки поча-
даги софин [томиридан] қон оласан.

1272. Насо томиридан ирқуннасo касаллиги-
да ва оёқ панжасидаги томирдан эса ундаги юз
беришлар [оғриқлар]да қон олинади.

Уриб турадиган томирлар [артериялар] устида

1273. Бош оғриғида ва кўзда сезиладиган оғриқларда артерияларни кесилади.

1274. Қачонки бу дарднинг шиддатидан, кўзга сув тушишидан кўрқсак.

1275. Бир шишнинг пайдо бўлиши артериянинг очилиб қолгани ва сатҳи [атрофи]дан қон оқмаслигидан бўлса.

1276. Уни ёр, уни кес ёки суғуриб ташла, истасанг ундан қон ол²⁷³ ёки ҳаммасини кесиб ташла!

1277. Атрофини боғлаш ёки доғлаш билан қонларни оқишдан тўхтат.

1278. Уни жароҳатни даволагандек давола, токи унинг эгаси [бемор] тинчигунча.

Қўл билан қилинадиган амалнинг иккинчиси гўшт устида бўлади

Биринчи навбатда тилиш ҳақида

1279. Гўштнинг амали тилиш, кесиш, доғлаш ва ёришдан [иборат].

1280. Тилишдан бир хили [бевосита] қонни юргизади [оқизади], яна бир хилида, тилингандан кейин, қонни қортиқ билани сўрилади.

1281. Шунда ҳар хил чиқиқ ва яралик баданнинг сатҳидан қон оқади.

1282. Баъзан хилт [қон]ни бошқа ерга [аъзога] кўчирмоқчи бўлганимизда тилмасдан қортиқ соламиз.

1283. Баъзан [қортиқни] бўшлигича ёпиштирамыз, баъзан куйдирилган пахта билан [ёпиштирамыз].

1284. [Бундай тадбирни] бирон ердан [ичак ва меъда қаттиқ оғриқни пайдо қилувчи] елни чиқариш учун ва қизитиш йўли билан аъзоларни тузатиш учун [қўллаймиз].

Гўштни кесиш билан [қилинадиган] амал

1285. Кесилиши [лозим] бўладиган ҳар бир эт, улар: *масомир*²⁷⁴, *сўғал* ва *шатоир*²⁷⁵лар кабидир.

1286. Чекка аъзолардаги сасиган [этлар], масалан, [зарарлангани] ва бурунларнинг бист-пояси — чилпояси.

1287. Ортиқча ёки ёпишиб [ўсадиган] бармоқ ва кўзнинг [бир-биридан] ажралмай қоладиган қовоғи.

1288. Туртиб чиққан *инабийя*²⁷⁶, сийдик йўлининг ёпилиб-бекилиб қолган сиртқи териси.

1289. Бирон яранинг бузилган эти ва эзилиш натижасида пайдо бўлиб бузилган яра.

1290. Тил ҳамда кулоқларда бўладиган ортиқча эт кесилади.

1291. Шиша, ўқ ва найза учларини чиқариш учун уларнинг устидаги [эт] кесилади.

1292. Эркакларда[ги аёлларникига ўхшаб ўсган]²⁷⁷ эмчакни ва почада [ёмон хилтлар сабабли] кенгайган томирларни кесилади.

1293. Бавосирларнинг ҳамма [хилларини] ва сасиган устини, парда қоплаган шишларни ҳам [кесилади].

1294. Қорайиб кетган яра устидаги ёғни, чириган этларни ҳам.

1295. Узайиб қолган лаклукни ва тишнинг милкида — ошиб ўсиб кетган ерини ҳам [кесилади].

1296. Ришта [касаллигида] ва қулоқни бекитиб қўйган тўсиқлар туфайли ҳам этни кесилади.

1297. Кўзнинг устида ортиқча бўлган ҳар бир этни ва кўз ичида кўринадиган парда [нохуна]²⁷⁸-ни ҳам [кесилади].

1298. Қовоқ ичида пайдо бўладиган *тута*, шатра²⁷⁹ ва *зафарани*²⁸⁰, хунаса²⁸¹, кишининг эрлик олати ва киндақдаги даббани [кесилади].

1299. Бизнинг эркакларнинг жинсий олатимиз пардасидан қорайиб кетганини ва орқа тешикнинг тўсилиб қолганини [ҳам кесилади].

1300. Манфаат етказиш учун сен кесадиган ҳар бир [аъзо] ва шунга ўхшаш четдан воқе бўлган [кесилишда].

1301. Ёрилганининг иложи тикиш билан, шилинган²⁸² аъзоникини эса эт битириш билан бўлади.

Этни доғлаб куйдириш [йўли] билан [бўладиган] амал

1302. Баданларда бўладиган ҳар қандай доғлаш ҳаракатли томирдан қонни тўхтатиш учундир.

1303. Ва кесилган катта томирлардан ҳамки, улардан оқаётган қон [дори билан тийилмай] табибни ожиз қиларди.

1304. Рутубатли баданларни қуритиш ва бўш этларни қаттиқлатиш учун [ҳам доғланади].

1305. Доғлаш совуган баданларни иситади ва намли [баданларда] қанча давом этган бўлмасин уни қайтаради.

**Этда кўл билан қилинадиган ишлардан
бири ёришдир**

1306. Сенинг ёришдан иборат бўлган ҳар бир ишинг хилтларни чиқариш учундир.

1307. Масалан, шишдан йирингни чиқариш ва тўпланиб, сасиб қолган қонни чиқариш учун.

1308. Икки кўздаги сув [катарактани чиқариш] ёки *барода*²⁸³, сув [ругубат] ва тугунчакларни [ёриш] каби.

1309. Ва [ичдан чиқариладиган] тошлар, *салъа*²⁸⁴, *ширён*²⁸⁵ ва безлар;

1310. Сарик сув касаллиги, сувлик ва этлик *қила* касаллиги [каби]²⁸⁶.

**Кўл билан [қилинадиган] амалларнинг
учинчи қисми суяк устида қилинадигани
Авалло суякни ўз ўрнига қўйиш**

1311. Суяк синганда ёки чиққанда сен қиладиган ҳар бир иш.

1312. Ва сен даволайдиган ҳар бир синиқнинг иложи ўз жойига солиш билан бўлади:

1313. Яъни ундаги синиқ парчаларини ўз таъбига мувофиқ жой-жойига тушириш, тешиб чиққанини арралаб ташлаш.

1314. Уни мустаҳкам — тиббий ҳунар билан сиқмай ва бўш ҳам қилмай боғланади.

1315. Латталарни²⁸⁷ урашни ўртадан бошланади, кейин то ўралиб бўлгунча маҳкамлай берилади.

1316. Унинг устидан бойлоқлар ва унинг устидан тахтакачларни териб боғланади.

1317. Аввал [беморнинг] овқатини енгиллаштир ва тўлишсин [семирсин] учун охирида уни қуюқ қил!

1318. Аввало уни қон оқиб келиши сабабли иссиқ шиш пайдо бўлишидан эҳтиёт қил.

1319. Ўша шишнинг олдини олиш учун қўлингдан келганча ҳар бир совуқ[ли нарса] билан уни манъ қил!

1320. То битиб тузалгунча [беморни] ҳаракат қилишдан манъ қил, узоқ [вақт] сабр этмакка уни мажбур қил!

Суяк чиққанини даволаш

1321. Чиққан [суяк] ўз ерига тушгунча уни тортасан.

1322. Уни ўз ерига қайтарганингдан кейин боғлайсан ва ўзинг белгилайдиган вақтгача қўйиб қўясан.

1323. [Беморга] доимо буриштирадиган — қобиз дорилар [ичириб] нордон овқат едирасан.

1324. То у, шишдан саломат қолганини ва қоннинг йиғилиб қолиш хавфи кетганини кўргунингча [шундай қил].

1325. Уни тузатишинг учун камида бир ой ва баъзан ўн [кун] ҳам кифоя қилади.

1326. Мен амалларнинг ҳаммасидан бўшадим, энди мукамал сўзни тугаллайман.

ИЗОҲЛАР

“УРЖУЗА” ТАРЖИМАСИГА ИЗОҲЛАР

¹ Т. (Тошкент нусхаси қўлёзмаси) да: “сочувчи”.

² 5-байтга қаранг.

³ Т. да: “кўрсатганингдек”.

⁴ Т. да 8—16 байтлар қуйидагича фарқланади:

Танқидий матнда бўлмаган, лекин Т. да бор қўшимчалар:

1. Улуғлик эгаси бўлган тангрининг раҳматлари ростгўй хабарчи [пайғамбар]га бўлсин.

2. [Унинг номи] Муҳаммад, тангри унга элчилик [вазифасини] бердида, у халқни йўлдан адашишдан қутқазди.

3. Тангри унинг табиий ақлига эшитилган [нақдий] хужжатли ҳақ [сўзини] тухфа қилди.

4. Кейин у[нинг ақли] тўлин ой ёки куёшга туташган сезги кўзининг нури каби [равшан] бўлди.

5. Шунинг учун у узоқни ҳам, яқинни ҳам идрок эта олади ва фикрида гумонсировчи бўлмади.

6. Унинг яхши фикри ёмонини тарқатади. Унинг сўзида тўғрилиқ аён бўлиб туради.

7. У киши ақли нафсининг ҳоҳишига ғолиб келади, у, дунёдан охиратни афзал кўради.

8. У порлоқ нур [яъни, Қуръон] ва асосли, қатъий хужжат-далиллар билан ҳақиқатни гуллатади.

⁵ Абу Али ибн Синонинг бу жумладаги фикридан инсон ҳайвондан фақат меҳнат қилиш қобилияти билан ҳам ажралади деган маъно англашिलाди.

⁶ Юқорида Ибн Сино “Уржуза”ни Эронга келганидан кейин ёзганлигига ишора қилган бўлса, бу 15 ва 16 байтларда олим “Уржуза”да такомиллашган назарий ва амалий тиббий масалалар баён қилинганлигини ва нарсада қўлга киритилган билимларини эндиликда назмда баён қилаётганлигини айтади. Бу икки байтдан, гарчи аниқ айтилмаган бўлса ҳам, “Уржуза” Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” номли нарса ёзилган тиббий асаридан кейин ёзилганлиги англашिलाди.

⁷ Т.да “Тибнинг таърифи ҳақида”.

⁸ Яъни, қуйидаги уч нарсани ўз ичига олади.

⁹ Еттита табиат дейилганда қуйидагилар тушунилади:

1. Рукн (“Уржуза”нинг 23 ва ундан кейинги байтларига қаранг);
2. Мизож (ва ундан кейинги байтларга қаранг);
3. Хилтлар (саксон ва ундан кейинги байтларга қаранг);
4. Аъзолар (туқсон олти ва ундан кейинги байтларга қаранг);
5. Руҳлар (бир юз етти ва ундан сўнгги байтларга қаранг);
6. Қувватлар (бир юз ўн иккинчи байтга қаранг);
7. Ишлар (бир юз йигирма олти ва ундан кейинги байтларга қаранг).

¹⁰ Олтита зарурият дейилганда қуйидагилар англашилади: 1. Ҳаво (“Уржуза”нинг 131 ва ундан кейинги байтларига қаранг); 2. Ейиш ва ичиш (162 ва ундан кейинги байтларга қаранг); 3. Уйқу ва уйғоқлик (180 ва ундан кейинги байтларга қаранг); 4. Ҳаракат ва ҳаракатсизлик (189 ва ундан кейинги байтларга қаранг); 5. Бўшаниш ва бўшанмаслик (197 ва ундан кейинги байтларга қаранг); 6. Нафсоний кайфиятлар (209 ва ундан кейинги байтларга қаранг).

¹¹ Араз деб касалликнинг ташқи аломатига айтилади.

¹² Рукн турли жиҳмларни пайдо қилувчи туртга асосий унсур (ер, сув, ҳаво, олов)дир (Қаранг: “Қонун”, “Фан”, 1978—1983, VI-к; 437-бет).

¹³ Яъни бадан бир хил табиатли рукнлардан эмас, балки иссиқ, ҳўл ва қуруқликда бир-бирига зид бўлган тўрт рукн таркибидан пайдо бўлгандир. Бир нарсанинг бузилиши унга зид бўлган бошқа бир нарсанинг борлигидан далолат беради. Агар шундай зидият бўлмаса, ҳеч вақтда тирик жонда касаллик юз бермас эди.

¹⁴ Ибн Синонинг ёзишича, “унсурларнинг ниҳоятда майда бўлакларидан, қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига таъсиридан пайдо бўладиган кайфиятга мизож дейилади. Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дастлабки қувват тўртга: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик” (“Қонун”, I, 11-бет).

¹⁵ Масалан, фалончининг мизожига иссиқлик ёки совуқлик ғалаба қилган деса, бу ёлғиз-ёлғиз айтгани бўлади. Унга иссиқлик ва қуруқлик ёки совуқ ва ҳўллик ғалаба қилган деганда икки хил мизожни бирга қўшиб айтган бўлади.

¹⁶ Бу ерда замонга йилнинг тўрт фасли, Усадиган нарсаларга ҳамма жониворлар ва жойга эса ер юзидаги яшаш мумкин бўлган ҳамма жойлар киради.

¹⁷ Устукус — юнон тилидан олинган сўз бўлиб, унсур ёки бадан таркибий қисмининг дастлабки асоси демақдир.

¹⁸ Масалан, оловни иссиқ, сувни совуқ десак, демак, оловдан иссиқроқ ва сувдан совуқроқ нарса йўқдир ва улар бошқа кайфият аралашган иссиқ ёки совуқ нарсаларнинг ҳаммасидан иссиқроқ ёки совуқроқ деган бўламиз.

¹⁹ Бу ерда булут деб ҳавони, тупроқ деб ерни айтмоқчи. Қадимги ва ўрта аср олимларининг таълимотича, устуқуслардан бири бўлган олов [ўт]дан мурод бу бизга маълум оловимиз эмас, чунки у вужудга эмас, фасодга сабабдир. Аммо вужудга сабаб ва устуқуслардан бири ҳисобланадиган олов фалак қаърида ва ҳаводан тепада турадиган оловдир. Бу оловда ранг бўлмайди, чунки ранг араз [кейин пайдо бўлган нарса], устуқуства ҳеч нарса ориз бўлмайди (Ибн Рушд, 86—9а арақлар).

²⁰ Тўрт кайфият бир жиҳатдан мухталиф [келишмовчи], иккинчи томондан муттафиқ бўлган жавҳар [модда]лар орасида тақсимланган. Шу жиҳатдан улар бизга кавн [ҳаёт]ни бахш этади. Жавҳарларнинг мухталифлиги бири-бирига қарама-қаршилигидан, муттафиқлиги эса бир кайфиятда иккитасининг иштирок этишидан келиб чиқади. Масалан, олов билан ҳавонинг иссиқликда, сув билан ернинг эса совуқликда иштирок этгани каби.

²¹ Масалан, фалон нарсанинг мизожи иссиқ дейилса, унда бошқа кайфиятлар ҳам бор лекин иссиқлик голиброқ деган маъно англашилади.

²² Яъни тўрт кайфиятни баб-баробар ўзига олган муътадил мизожни биз қонун [ўлчов бирлиги] қилиб оламиз. Қайси нарсанинг кайфиятини таърифласак ўша муътадилга нисбатан олган бўламиз.

²³ Оловликдан мурод иссиқ-қуруқ, тупроқликдан совуқ-қуруқ, сувликдан эса совуқ-ҳўлдир.

²⁴ Елдан мурод ҳаводир.

²⁵ Мизожлар умуман тўққизта, шундан биттаси муътадил, қолгани икки хил кайфиятга эга бўлган мураккаб ва бир хил кайфиятга эга бўлган оддий содда мизожлардир.

²⁶ Яъни бадан табиатини ўзгартиб унга ўз таъсирини ўтказадиган нарса дори, бадан унга голиб келиб у билан ғизоланса — ўсса, ғизо бўлади.

²⁷ “Ёшлар, — дейди Ибн Сино, — умуман тўрт қисмдир: 1. “Ўсиш ёши”, бунга “ўсмирлик” деб ҳам исм берилди. Бу ўттиз йилча давом этади. 2. “Ўсишдан тўхташ ёши” ёки “ёшлик даври”. Бу ўттиздан ўттиз беш ёки қирқ ёшгача бўлган давр. 3. Қисман қувват бўла туриб, чўкиш, бу уртача ёшдаги кишиларга мансуб бўлиб, олтинчи ёшгача давом этади. 4. Кучсизлик билан бирга “чўкиш ёши”, бу умр охиригача чўзилиб, қариларнинг ёшидир” (“Қонун”, V, 18-бет).

²⁸ Чунки кексаларда аразий рутубат бор.

²⁹ Бу ҳақда Ибн Сино “Қонун”да муфассалроқ гапирган (“Қонун”, I, 21-бет).

³⁰ Ўртача, яъни ортиқча семиз ҳам, ориқ ҳам бўлмаган гавда юқоридаги икки даражага нисбатан мўътадил ҳисобланади.

³¹ Яъни киши рангининг ўзгаришига об-ҳавонинг таъсири бўлган бўлса.

³² Занж [ёки Зинж] Африканинг шарқий соҳили ва ўша ернинг аҳолиси.

³³ Сақлаб жами сақолиба — славя.

³⁴ Етти иқлим. Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Ҳасанов. Ўртаосиёлик географ ва сайёҳлар. Тошкент, 1964, 110—111-бетлар.

³⁵ Жюлинус мўътадил иқлим деб тўрттинчисини зас, бешинчисини қабул қилган.

³⁶ Ибн Синонинг ёзишича, “қон ёғлик, қуюқ ва ёпишқоқ бўлар экан, мўй қора бўлади, агар қон сувсимон бўлиб қолса, мўй оқара бошлайди” (“Қонун”, I, 534-бет).

³⁷ ал-Жалидия.

³⁸ ал-Байзия.

³⁹ Асос қилиб олинган матнда бўлмаса ҳам Т., С. — П. кўлёмаларида ва Ибн Рўшда бор бўлмаганлиги учун бу байт қўшилди.

⁴⁰ Шаҳю кўз деб, кўклиги озроқ ва кўркавроқ ёки унга қизиллик аралашган кўзга айтилади. Ўзбекчадаги қўйкўзга тўғри келади.

⁴¹ Ўрта аср Шарқ табобатида, шу жумладан, Ибн Сино асарларида физиология билан патологиянинг негизи тўртта бадан суюқлиги — хиллар ҳақидаги таълимотга асосла-

нилган эди. Юнонлар, хусусан, Гишократдан қабул қилинган бу таълимотта мувофиқ, одамнинг баланида тўрт хил килт, чунончи: қон, балғам, сафро ва савдо бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам мияда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади. Бу килтлар маълум миқдорда аралашганида ва уларнинг ўзлари мўътадил [нормал] бўлганларида киши соғ бўлади. (“Қонун”, I. Кириш, 1-бет).

⁴² Бу хили табиий сафродир (“Комил ас-синоат ат-тиббия”, I, 46-бет).

⁴³ Асосий, (яъни бошқарувчи) аъзоларга бош мия, юрак, жигар ва икки мояк киради (“Уржуза”, 97, 88, 100 ва 101-бетлар).

⁴⁴ Т.да: “баданни тиргазати”; Ибн Рўшдда: “бадандаги ҳароратга”.

⁴⁵ Катта артерия.

⁴⁶ Руҳ юнонча “пневма”дан олинган бўлиб, инсон гавдасида юрувчи эфирсимон бир жисмни ифода қилади. Ибн Сино руҳга файласуфлар берган “жон” маъносини бермайди (“Қонун”, I, 107 ва 437-бетлар). Ибн Синодаги руҳ таъбири эски юнончадаги “Pneumatosuk” таъбирининг эквиваленти бўлиб, бу таъбирдан кўзда тутилган маъно Европада XVIII асрда (force vitale) — “жон қуввати” номи билан такрор майдонга чиқди. Ибн Синонинг фикрича, руҳ унсур [элементлар]нинг аралашувидан вужудга келган ва осмон жисмларига ўхшаш бир ҳолга эга бўлган жисмоний модда — жисмдир. У юракдан бошқарувчи аъзоларга ўтиб тарқалади. Ибн Синонинг руҳ билан нафсни бир-биридан фарқлайди. Нафс нафсоний ҳаётнинг моддий бўлмаган бошланиши, сезув, ирода ва ақлий қувватларнинг жамидир. Руҳ эса бошланишда моддий бўлиб, инсон ва ҳайвонлардаги ҳаётлий қувватни ташувчидир. Руҳ ва нафс орасидаги бундай фарқни биз Платонда ҳам, Аристотелда ҳам учратмаймиз, бу ўринда Ибн Сино фикри оригиналдир (“Психология Ибн Сины”, стр.15).

⁴⁷ Яъни, мия ичида, парда остида бўладиган руҳ. Унга нафсоний руҳ дейилади.

⁴⁸ Мана шу нафсоний руҳ уч хил бўлиб, улар мия қоринчаларида етилади. Олд қоринчада сезиш ва ҳаёл қилиш, ўрта қоринчада тафаккур қилиш, орқа қоринчада эслаш ва ёдда сақлаш моддалари мавжуддир (Ибн Рушд, 32а—32б).

⁴⁹ Қувватлар — гавдадаги турли жараёнларни юзага чиқарувчи кучлардир. Қувватлар турларининг сони ўнтадир:

1. Нафсоний қувват; 2. Тортувчи қувват; 3. Озиқлантирувчи қувват; 4. Шакл берувчи қувват; 5. Ўзгартирувчи қувват; 6. Ўстирувчи қувват; 7. Ҳазм қуввати; 8. Ҳайдовчи қувват, яъни организмда пайдо бўлган чиқиндиларни ташқарига чиқарувчи қувват; 9. Ҳайвоний [ёки ҳаётий] қувват, яъни аъзолардаги сезиш, ҳаракат ва фаолиятни юзага чиқарувчи қувват; 10. Ҳаракатлантирувчи қувват (“Қонун”, I, 441-бет).

⁵⁰ Яъни, унга ҳали бирон шакл берилмайди-ю, лекин шаклга сурат беришга тайёрлайди.

⁵¹ Т.да бу байтдан сўнг “Ҳаётий қувватлар ҳақида” деб алоҳида сарлавҳа қўйилган.

⁵² Яъни, артерияларни.

⁵³ Ҳаётий қувватнинг иккинчиси шаҳвоний қувват бўлиб, у таъсир этадиган ҳар бир нарсадан, яъни яхши нарсаларни севиш ва ёмонларини ёмон кўриш билан таъсирланади (Ибн Рушд, 336—34-а-варақлар).

⁵⁴ Иштирок билан, яъни иборати битта-ю, тушунчаси бир неча бўлган феъл сифатида ишлатилади. Феъл оддий ва мураккаб деган икки қисмга бўлинади. Масалан, “тортиш”, “ўзгартириш” ва “тутиш-ушлаш” оддий феълдир. Аммо “ғизонинг ўтинги”, “овқат талаб бўлиш” кабилар эса мураккаб феълдир. Табиблар сўзига кўра иштаҳани очадиган аъзо ошқозон оғзидир. Бадан аъзоларига ғизо етишмай қолса, ошқозон оғзидаги ғизони тортади-да, меъда оғзи ўша ғизосини йўқотганини сезади ва ўрнига бошқа ғизо талаб қилади. Ана шу ҳолатни оч қолиш дейилади. Демак, аъзоларнинг меъда оғзидан ғизоларни тортиши ва ўша тортиб олинган ғизони йўқотганини меъда сезишидан мураккаб бўлган феъллардан иштаҳа ҳосил бўлади. (Ибн Рушд, 346—356-варақлар).

⁵⁵ “Уржуза”нинг барча нусхаларида: “ва ин так” шаклида ёзилган. Араб тили грамматикаси қондасига мувофиқ “ва ин такун” шаклида ёзилиши керак эди. Бу ерда вазн тақозоси билан “такун”даги “нун” тушириб қолдирилган.

⁵⁶ Мунажжимлар раъйига кўра юлдузларнинг баъзисидан нуҳус [бехосиятлик], баъзисидан эса суъуд [хосиятлик] бўлади.

⁵⁷ Барча нусхаларда “ва ин так” шаклида ёзилган. Аслида “ва ин такун” деб ёзилиши керак эди. Бу жойда ҳам шеър, вазн бузилмаслиги учун кейинги “нун” тушириб қолдирилган.

⁵⁸ Т.да булар қуйидаги айрим-айрим иккита сарлавҳа остига олинган: “Шаҳарларга қараб ҳавонинг ўзгариши”; “Тоғларга қараб ҳавонинг ўзгариши” (Т. 3796-варақ).

⁵⁹ Т.да булар қуйидагича айрим-айрим иккита сарлавҳа остида берилган: “Денгизларга қараб ҳавонинг ўзгариши”; “Шамолларга қараб ҳавонинг ўзгариши” (Т. 3796-варақ).

⁶⁰ Т.да: “Бу ҳақда илм аҳлиларининг айтишича”.

⁶¹ Разрозий-тошлар устида оқиб келадиган сувда яшайдиган балиқ.

⁶² Ибн Сино “Қонун” китобида ёзишича, “миянинг зунасига учта қоринчаси бўлиб, ҳар бир қоринча энита икки бўлимга бўлинади. Бироқ мия олдинги қоринчасининггина ўнг ва чап [қисм]ларга ажралиб туриши [яққол] сезиларлидир” (“Қонун”, III, I-жилд, 14-бет). Ҳозирда бу қоринчалар иккита “ён қоринчалар” деб аталади. Бундан ташқари Ибн Сино мияни “орқа қоринча” (ҳозирги кунда “тўртинчи қоринча” деб аталади) ва “ўрта қоринча” (ҳозирги вақтда “учинчи қоринча” деб аталади)ган бўлган. “Ўрта қоринча”ни олдинги қисмидан орқа қисмга ўтадиган йўл каби ва иккисининг ўртасидаги “йўлак” каби дейди (“Қонун”, III, I-жилд, 14, 675—676-бетлар).

⁶³ “Жисмни ориқлатади” урнида Ибн Рушд шарҳида “жисмда совуқлик пайдо қилади”.

⁶⁴ Мўътадил бадантарбия табиий ҳароратни кучайтириш билан бирга баданни ҳам мўътадил қилади. Кишининг ҳаракати ва ўша табиий ҳарорат ёрдами билан бадандаги хилт ва кирларни чиқаради, чунки табиий ҳарорат кучайса чиқарувчи ва бошқа қувватлар ҳам кучаяди (Ибн Рушд, 46а-варақ).

⁶⁵ Т.да оғирлик.

⁶⁶ Яъни, мўътадил риёзат ўсиш давридаги болаларнинг ўсувчи қувватларига қувват қўшади. Риёзат билан шугулланиш, дейди Ибн Рушд, сўнги ҳазм қилиш иши тутагандан кейин бўлиши керак; ҳазм қилиш тугал тамом бўлмай туриб риёзатга киришиш зарарлидир. Ҳазм қилиш меъдада, жигарда ва аъзоларнинг ўзида бўлади (Ибн Рушд, 46а-варақ).

⁶⁷ Бегона, яъни табиий бўлмаган.

⁶⁸ *Мисвок* — тиш тозалагич, уни арок номли дарахтнинг новдасидан тайёрланади.

⁶⁹ Сарик сув касаллиги — водянкани Ибн Рушд ўз шарҳида “истисқо зикқий” деб шарҳлайди.

⁷⁰ Қуланж — [колит, колика] — йўгон ичак шиллик қабатининг яллиғланиши (“Қонун”, III, 2-жилд, 199-бет).

⁷¹ Чунки манийнинг баданда йиғилиб қолиши ҳар хил ёмон дардлар пайдо қилишига сабаб бўлади.

⁷² Яъни, жинсий алоқага кўп ружу қилишдан уларни қайтар.

⁷³ Ниқрис — подагра.

⁷⁴ Қўрқиш [фазаъ ан-нафс], П.да: фарах ан-нафс [шодлик] шаклида ёзилиб, босма хатога йўл қўйилган.

⁷⁵ Бўлаклари бир-бирига ўхшаган аъзолар деб ҳаммасининг ҳам, бир бўлагининг ҳам номи бир хил бўлган аъзоларга айтилади, гўшт ва суяк каби. Гўштни кўпини ҳам, озини ҳам гўшт дейилади. Аммо бўлаклари бир бутуни бир номга эга бўлмаган аъзоларни қурол аъзолари дейилади. Бунга қўл ва бошни мисол қила оламиз, чунки қўлнинг бир бўлагини қўл дейилмайди, ҳар қайси бўлагининг номи бошқа-бошқа. Бопи ҳам шунга ўхшаш (Ибн Рушд, 496—51а-варақлар).

⁷⁶ Бу касалликлар 8 хил бўлиб, иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқликдан келиб чиқади. Уларнинг ҳар қайсиси ё модда [хилт]лик ё моддасиз бўлади. Буларни Ибн Сино 213—221 байтларда баён қилган.

⁷⁷ П.да: ас-саҳна; ўқилиши керак ас-саҳна.

⁷⁸ Бир бутунликнинг бузилиши бўлаклари бир-бирига ўхшаш аъзоларда ҳам, қурол аъзоларда ҳам бўлиши мумкин, чунки бузилиш-ажралиш қурол аъзоларида, бир аъзонинг иккинчи аъзога ёпишганлигида, бўлаклари бир-бирига ўхшаш аъзоларда эса бир аъзонинг ўзида бўлади; суяк синиши ва эт узилиши каби (Ибн Рушд, 53а-варақ). Қуйида 231—237-байтларда Ибн Сино араб тилида маъноси бир-бирита яқин бўлган, лекин табиблар ўртасида махсус термин сифатида ишлатиладиган сўзларни изоҳлайди. Шу қондан биз унинг “Тиб қонунлари”да ва Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг “Комил ас-синоат”ида ҳам учратамиз.

⁷⁹ Т.да ва А.да: “жуфтланган”.

⁸⁰ Сабаблар бадан сиртидан ва бадан ичидан келувчи деган икки турга бўлинади. Биринчисини “бодия” деб аталади. Бадан ичидан келувчи сабаблар яна икки хилга ажралади: бири яқин сабаблар, уларни “восита” — боғловчи сабаблар, иккинчиси узоқ сабаблар, уларни “собика” — олдинги сабаблар дейилади. Яқин сабаблар деб бир ка-

саллиққа хос бўлган, орада бошқа сабаблар аралашмаган сабабларни айтилади. Узоқ сабабларга тўлишликни мисол келтирилади, чунки тўлишлик тўсиқларга, тўсиқликлар сасиш-чиришга ва сасиш-чириш эса иситмага сабаб бўлади (Ибн Рушд, 54a—54b-варақлар).

⁴¹ Қачон сасиш-чириш кетса, сасиш иситмаси ҳам кетади. Чунки бу иситмага ўша сасиш-чириш бевосита боғланган сабаб бўлган эди.

⁴² Тўлганлик тўсиқларга, тўсиқлар чириш-сасишга, сасиш-чириш эса иситмага сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам “узоқ сабаб” деб аталади.

⁴³ Т.да бу сарлавҳа йўқ.

⁴⁴ Т.да “суюқ”.

⁴⁵ Ҳаммом ва печкаларда туйнук-тешиқлар бўлса, иссиғи кетиб қолганидек бадан ғовак бўлса, ундан иссиғи кетиб қолади.

⁴⁶ Т.да “ёки юқорига чиқишда”.

⁴⁷ Ифриз ал-варик.

⁴⁸ Бу ерда Ибн Сино “асаб” сўзини шеър учун “асаба” шаклида берган. Араб тилида нерв маъносидagi “асаб” сўзи бу шаклда келмаган.

⁴⁹ А.да: “шишларнинг кўпи”.

⁵⁰ Бунда ҳам “ад-даво ал-қобиз” жумласи ўрнида “ал-қобиз ад-даво” дейиши араб тили қондасига хилофдир, чунки араб тилида аввал сифатланмиш, кейин сифат келиши керак. Ибн Сино вазн тақозоси билан аксинча қилган ва наҳвий хатога йўл қўйган.

⁵¹ “Аққор” кўплиги “аққор” — дори ёки доривор ўсимликлар.

⁵² Қурбақа касаллиги — тил остида бўладиган лапша касаллиги (“Қонун”, III, 347—348-бетлар).

⁵³ Яъни санокда кам бўладиган ҳар бир аъзо модданинг камлигидан келиб чиқади.

⁵⁴ Ибн Рушдда “оғирлик” ўрнида “чиқинди-ахлат” деб шарҳланган.

⁵⁵ Юз берадиган белги — “араз”лар уч хил бўлади:

1. Аъзоларга етадиган аразлар, яъни уларга етишадиган зарарлар. 2. Жисм ҳолларига етадиган аразлар, сарғайиш ва бўшашиш каби. Яъни, касалликдан кейин баданда юз берадиган ўзгаришлар. 3. Бадандан чиқадиغان [ахлат, сийдик ва тер] нарсаларга етадиган аразлар (Ибн Рушд, 62a-варақ).

⁹⁶ Яъни, аъзоларнинг функцияларида.

⁹⁷ Яъни, битта нарса унга иккита бўлиб кўриниши (Ибн Рушд, 26-варақ).

⁹⁸ “Далиллардир” ўрнида Ибн Рушдда “дардлардир” дейилган.

⁹⁹ Т.да “Феъл”.

¹⁰⁰ Яъни, амплитудаси.

¹⁰¹ Шунда айтилган ўн хил кенгайиш миқдорини 343—395 байтларда зикр қилинади. Шу рақамлар орасидаги сарлавҳаларга қаранг.

¹⁰² Урадиган томирларнинг учта тарафи, яъни узунлик, кенглик ва чуқурлиги ниҳоясигача ёйилса, кенгайса.

¹⁰³ Табиий томир уришининг нисбати ёшга, йил фасллари ва жойларга қараб турлича бўлади. Тенг — бир хил ўлчовли томир уриши деб мўътадил мизож, мўътадил ёш, мўътадил жой ва мўътадил вақтда бўладиганига айтилади (Ибн Рушд, 70а-варақ).

¹⁰⁴ Яъни ёш, йил фасллари ва жойлар тақозоси мос бўлмайди.

¹⁰⁵ Вазн, ҳаракат ва ҳаракатсизлик вақтида, қувват ва заифликда мўътадил бўлган томир уришини “эътилофти” томир уриш, бунинг аксини “ихтилофли” томир уриш деб аталади (Ибн Рушд, 70а—70б-варақлар).

¹⁰⁶ Яъни муайян бир давра қилгандан кейин бошқа давра қилмайди. “Сичқон думчаси” деб сичқон думига ўхшаб аввал катга бўлиб, кейин кичиклашиб борадиган хилига айтилади.

¹⁰⁷ Яъни, номланган.

¹⁰⁸ Қуввати заиф бўлган пайтда қуртга ўхшаб ҳаракат қилиши учун “қуртсимон”, ундан кўра қаттиқроқ бўлганини “чумолисимон”, тўлқинланадиганини “тўлқинсимон” ва бўлаклари арра тишига ўхшаган ўткирини “арра-симон” деб номланган (Ибн Рушд, 72а-варақ).

¹⁰⁹ Яъни бирида ортиқлик, иккинчисида камлик мавжуд бўлади.

¹¹⁰ Томир уришини мўътадил мизожли кишининг томир уриши билан ўлчанади. Бирор томонга мойил бўлганини аниқланса, у мўътадилликдан чиққан бўлади.

¹¹¹ Ибн Синонинг ёзишича, унсурларнинг ниҳоят даражада майда бўлақларидан, қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига таъсиридан пайдо бўлган кайфиятга мизож

дейилади. Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дастлабки қувват туртга: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик. Бузилиб в мавжуд бўлиб турган жисмлардаги мизождар дастлабки қувватлардан вужудга келади. Умуман қарашда мизож, ақла тақсим эътибори билан иккига бўлинади. Биринчиси, мизожнинг ҳақиқий мўътадил бўлмоғи шу асосдаки, мизож эгасидаги қарама-қарши кайфиятларнинг миқдори тен бўлади. Ана шу миқдор ораларидаги ўрта кайфият ҳақиқий мўътадил мизождир. Иккинчиси, қарама-қарши кайфиятлар орасидаги мизож мутлақо баробар бўлмай, икки томоннинг бирига, яъни совуқлик ёки иссиқликнинг бири ёки ҳар иккисига мойилроқ бўлишидир (“Юрак дорилари рисоласи, биринчи нашри, 138-бет)

¹¹³ Яъни, иккаласи ҳам мўътадил бўлади.

¹¹³ Яъни, ташланган балғамнинг қуюқ бўлиши ғализ хил борлигига ва дарднинг қуриши султ бўлишига далилдир.

¹¹⁴ *Барсом* — зотилжамнинг бир хили (“Қонун”, II 1-жилд, 467-бет).

¹¹⁵ Жигар табиий қувватларнинг келиб чиқиш жой бўлгани учун улар шу жигардан ёрдам олади. Ҳаётий қувватлар юракдан, сезиш қувватлари миядан ёрдам олгани дек (Ибн Рушд, 76а—76б-варақлар).

¹¹⁶ *Кабид* — жигар сўзини Ибн Сино баъзан музакар, баъзан муаннас сийғасида бераяпти. Ҳақиқатан, у ҳа иккала сийғада ҳам келаверади. Бу Ибн Синонинг ара тилини яхши билганига далолатдир.

¹¹⁷ Яъни жигар ўзига борган сувни хиллардан айири буйракка, буйрак эса уни сийдик йўлига — қовуққа узатади.

¹¹⁸ Ёки сийдик тута олмаслик.

¹¹⁹ “Иситма” сўзи ўрнида Ибн Рушдда “хина” деб таъсир қилинган.

¹²⁰ Т.да бу байт *шўқ*.

¹²¹ “Андам”ни хуни сиёвушон, бақам дарахти елим ҳам дейилади (“Қонун”, II, № 186).

¹²² “Ёрилган” сўзи ўрнида Ибн Рушдда “отилиб чиқан” дейилган.

¹²³ “Дубайла” ички аъзоларда бўладиган етилиши қийин бўлган йирингли шиш. Агар у аъзоларнинг ташқарисид бўлса, “салъа” дейилади (Ибн Рушд, 80б—81а-варақлар).

¹²⁴ “Фалағмуний” ёки флегмона шиши ички аъзоларда юз берадиган касаллик номи. Ибн Сино “Қонун”да баҷадон ва мияда бўладиган флегмона ҳақида тўхтаган (“Қонун”, III, 1-жилд, 97-бет; 2-жилд, 440-бет). Фарағмуний шиши табиблар тажрибасига кўра, қон ғалаба қилганидан бўлади. Шунинг учун шу касалликка мубтало бўлган киши сассиқ қон сияди (Ибн Рушд, 81а-варақ).

¹²⁵ Яъни, унинг ранги, чўкмаси, суюқ-қуюқлиги ва ҳиди ҳақида.

¹²⁶ “Мосориқо” — ингичка қаттиқ томирлар бўлиб, ичакларнинг ҳаммаси билан боғлангандир. Каймуснинг суюқ қисми мосориқога тушиб, жигар дарвозаси номли томирга боради, шунда жигарга, жигар дарвозасининг жигарга кирган жуда кичик қил каби ингичка бўлақларига ўтади. Ўша қил томирларнинг оғизлари жигар дўнгидан чиққан томир илдизлари бўлақларининг оғизлари билан учрашган бўлади (“Қонун”, I, 30—31-бетлар).

¹²⁷ Яъни у тер — “буҳрон” вақтида чиқадиган фойдали тер каби эмасдир.

¹²⁸ Шуларнинг ҳаммаси тернинг оз бўлишига сабабдир.

¹²⁹ Яъни у чучук бўлса қон, аччиқ бўлса сафро, нордон бўлса савдо ва шўр бўлса балғамдан дарак беради.

¹³⁰ “Буҳрон”нинг маъноси “ажрим қилиш” бўлиб, гибда соғайиш ёки касалликка томон дафъатан ўзгариш демақдир (Мукаммал маълумот олиш учун қаранг: “Қонун”, IV, 159—168-бетлар; “Уржуза”, “Буҳронни билишнинг баёни” номли фасли, 605—610-байтлар).

¹³¹ Яъни тер ўз вақтида — иситма даврларида ва буҳрон кунига биргалашиб келмаса.

¹³² Яъни дам олиб ётмаслик, овқатнинг озлиги, ҳаммом ва риёзатларнинг кам бўлмаслиги.

¹³³ “Ҳимус” ёки “каймус”, яъни меъдада, ичакларда ва жигарда овқатларнинг ферментлар билан аралашishi натижасида пайдо бўлган ва ҳазмга тайёрланган модда.

¹³⁴ Бу ерда “қуриб-қотиб қолган” сўзи ўрнида Ибн Рушд “махфий эмасдир” деб шарҳлаган (Ибн Рушд, 876-варақ).

¹³⁵ Жигалдон қайнаши маъносида бўлса керак.

¹³⁶ С.П.да: “тер”.

¹³⁷ Т.да: Ибн Рушдда ҳам “кўнгил айнаш”.

¹³⁸ С.П.да: “тиришиш” ҳосил бўлади”.

• 139 Шулар балғамни келтириб чиқарадиган сабаблар дандир.

140 “Кайлус” — меъдада биринчи ҳазмидан ўтган таом ларнинг сутга ўхшаш шираси.

141 “Билгинки, — дейди Ибн Сино, — касалликларни кўпчилигида тўрт давр бўлади. Бошланиш даври, зўрайиш даври, ниҳоятга етиш даври ва пасайиш даври. Бу даврлардан ташқари вақт — соғлиқ давридир (“Қонун”, I, 148-бет

142 С.П.да “зарб”.

143 Т. ва С.П.да: “дард ва оғриқлар”.

144 Бухрондаги хилма-хилликнинг олти та даври тур қуйидагилардан иборат: 1. Озгина вақтда жисм яхшили ва ҳаёт томонга қараб ўзгаради — бу тузук ва яхши бухрондир; 2. Аҳвол тез ўзгариб, кишини ўлимга ва ёмо ҳолатга олиб боради — бу ҳалок қилувчи ёмон бухрондир; 3. Аҳвол суст ўзгаради ва касални соғлом ҳолга олиб боради — буни тарқалиш ҳам дейилади; 4. Ўзгариш сус бўлади, бунда бетобнинг қувватлари бўшашиб, ёмон аҳволга тушиб қолади — буни сўлиш ҳам дейилади; 5. Ўртач ўзгаришда бўлиб, касални ўлимгача олиб боради; 6. Ўртач ўзгаришда беморни ҳаётга қайтаради.

145 Чунки бу бешинчи ва олтинчи хил бухроннинг ҳа бири юқоридаги тўрт бухроннинг иккитасидан, яъни яхшиси яхшисидан ва ёмони ёмонидан таркиб топганди (Ибн Рушд, 976-варақ).

146 Яъни, ёмон бухрон кунда ва етилиш бўлмаганда

147 Ибн Сино “Тиб қонун”ларида касалликлардаги бухрон кунларига ой ва куёшнинг таъсири ҳақида бирмунч муфассал тўхталади. Ибн Сино бухрон кунларини ой ва куёшга қараб белгилашда бир қанча шак-шубҳалар ва тортишувлар борлигини айтгач, бу масала билан шуғулланиш табиатшунос олимнинг иши эканлигини, табиб эски тажриба орқали ҳосил бўладиган натижани билиш лозимлигини таъкидлайди (“Қонун”, IV, 216—217-бетлар)

148 Яъни, бетобликнинг тўртинчи ва еттинчи кунлари да бухрон бўлишининг сабаби ойнинг тўртдан бири ўш кунларда ва ярми еттинчи кунларда нур беришидир.

149 “Суъуд” — ёки “Саъуд” — ой манзилларидан 24-си

150 Тўрт кунликлардаги бухронлар.

151 Булар аслида бухронлик кунлар эмас, фақат қайтала ниши ёмон бўлгани учун бухрон кунлари деб ҳисобланади

¹³² Бу ишлар кулоқ орқасида буйинда, қўлтиқ остида, бўғинларда ва баъзан ҳамма аъзоларда юз беради (Ибн Рушд, 104а-варақ).

¹³³ Қонунга деган сўзидан икки хил маъно англашилади: бири, муаллиф узининг “Тиб қонунлари” номли асарини қўзда тутати. Шунга кўра, “Уржуза” мазкур асардан кейин назм қилинган бўлади. Ёки ундан муроди табобат қонуни, йўл-йўриқлари демоқчи. Ибн Рушд шу кейинги фикрдан бошқасини айтмаган (Қаранг: Ибн Рушд, 106а-варақ).

¹³⁴ Яъни чаккасининг эти суягига ёпишиб кетса.

¹³⁵ Хилтлар мияга чиқиб, унга таъсир қилганидандир.

¹³⁶ Яъни ўзи уятчан одам бўла туриб кишилар олдида овоз билан ел чиқариб юбориш ёмон дард белгисидир, чунки у ўзини тута олмай елни чиқаришидан бўлак илож топмаган ёки бу ҳол унинг ақлига ҳалал етганидан нишонадир.

¹³⁷ Т.да “севинтирувчи”.

¹³⁸ Т., С.П. ва Ибн Рушдда: “ва энгиллик ҳам бўлса ҳаммаси унинг тузалишига бирлашувчидир”.

¹³⁹ Меланхолия сўзи юнонча (“melan chole”) бўлиб, “савдо” хилтига айтилади. Киши аъзосида савдо хилтининг ошиб кетиши натижасида юз берадиган касалликка “савдойи” ёки “меланхолия” деб аталади (“Қонун”, III, 1-жилд, 126-бет; “Юрак дорилари” рисоласи, биринчи нашри, 160-бет).

¹⁴⁰ “Ҳуммо мутбиқа”.

¹⁴¹ Веналарнинг кенгайиши — кўпинча тананинг пастки қисмларида — оёқларида учраб, веналар ичидаги тазйиқнинг кўпайиши, клапанлар ишининг бузилиши ва вена томири деворининг кенгайиб халталаниши натижасидир.

¹⁴² Т.да: “далилларга асосан ҳукм қилиш йуллари баёни”.

¹⁴³ Далиллар икки хил: бири туғри далил, бунда узига қарши келадиган бошқа далил баданда бўлмайди. Иккинчиси, ўзига қарши бошқа далиллар ҳам бўладиган далиллар.

¹⁴⁴ Т.да кўшимча бир байт бор: Ҳар бир аломат — белгиларни, у [ёмон] аломатга зид буладиган бўлса, у саломатлик билан шифо топишга дуч келади.

¹⁴⁵ Яъни у табибни боши берк кўчага киритиб қуяди.

¹⁴⁶ С.П.да: “сўзлаб бўлган чоғимда”.

¹⁴⁷ Бунда ғизо ва боқа нарсалар билан соғлиқни қандай сақлаш кераклиги билинади.

¹⁴⁸ С.П.да: “бошқа бириси”.

169 Яъни дардни қандай қилиб кетказиш ва қандай дори билан тузатиш чорасини кўришдан иборат.

170 Агар у киши иссиқ мизожли булса, совуқ мизожли дори ва овқатлар билан, аксинча булса, иссиқли нарсалар билан даволаш чорасини кўр.

171 Бу ерда Ибн Рушд “даҳолис” сузини ер остидаги уй — ертўла деб шарҳлаган (Ибн Рушд, 1166-варақ).

172 “Таълиқ” хати деб Темур давригача ёзилиб келган ва шу даврдаги машҳур ихтирочи хаттот Мир Али Табризий томонидан ўзгартирилиб, “настаълиқ” хатига алмаштирилган хатга айтилади. Ҳозиргача баъзи саводхон кишиларимиз ўртасида шу хат қўлланиб келади.

173 Қадимий табиблар фикрича, ҳазм аъзолари учта бўлиб, овқат уларнинг ҳаммасида ўн саккиз соат ичида тўлиқ ҳазм бўлади. Икки кунда уч марта овқат ейилса, унинг тўлиқ ҳазм бўлиш вақтига яқин ейилган бўлади. Яъни ҳар ўн олти соатда бир бор ейишга тўғри келади. Яхшиси, дейди Ибн Рушд, овқатнинг яхши ҳазм бўлиши ҳар кимнинг ўз ҳолига боғлиқ, шунга риоя қилиш кифоя (Ибн Рушд, 1170—1176-варақлар).

174 Яъни кишининг одатланган ғизоси гарчи ёмон бўлса ҳам унга кўп зарар қилмайди. Шунинг учун кўнгил тусанган овқатдан тортинмаслик керак. Кўнгил тусанган овқатнинг фойдаси оз бўлса ҳам, кўнгил севмаган фойдали овқатдан яхшироқдир, дейилган (Ибн Рушд, 1180-варақ).

175 “Сикбож” — гўшт ва сиркадан тайёрланган шўрва; агар унга заъфарон қўшилса “сарик сикбож” дейилади.

176 “Ҳисримия” — узум ғурасидан тайёрланган овқат (“Қонун”, III, 1-жилд, 733-бет).

177 “Халис” ёки “хабиса” — ёғ ва хурмодан тайёрланган ҳолва.

178 “Фусус” — саримсоқ солинган қуймоқ.

179 Мол гўшти ва шунга ўхшаш гўшларни туз билан қайнатиб пиширилгандан кейин суви сиқилгунча бир жойга қўйилади; кейин эҳтиёжга қараб иссиқлик ва совуқлик сабзавотларни сиркада пишириб, мазкур гўштни ўша сиркага солинади; шунини “хулом” ёки “хуломия” дейилади (“Қонун”, III, 1-жилд, 737-бет).

180 Балиқ ва эчки боласининг гўшти каби енгил гўшлардан сирка, нордон нарсалар, ҳўл ва қуруқ мевалар ва хушбўй

дориворлар билан тайёрланидиган овқатга “қарис” ёки “қарисия” дейилади (“Қонун”, III, 1-жилд, 737-бет).

¹⁸¹ “Тафшил” — шўрванинг бир хили.

¹⁸² “Масус” — ғализ ва енгил гўшглاردан тайёрланидиган овқат номи. Масус ич кетишни даволашда ҳам қўлланилади (“Қонун”, III, 2-жилд, 184—185-бетлар). Масуснинг бир хили шундай: иссиқлик дорилардан газакут, зира ва петрушка қушиб қовурилган товуқ гўшти сирка билан стилтирилади.

¹⁸³ Хурмо ва бошқа мевалардан тайёрланидиган спиртли ичимлик.

¹⁸⁴ Ибн Синонинг май ва мастлик ҳақидаги бу фикрининг май ҳақида ёзган форс-тожикча тўртлигида ҳам такрорланган.

¹⁸⁵ Аъло сифатли хушбуй шароб.

¹⁸⁶ С.П.да: нордон-чучук беҳи.

¹⁸⁷ Яъни нафсоний юз беришларда ўз соғлиғини сақлаб қолишни истаган киши нима қилмоғи кераклиги ҳақида “Уржуза”ни назарий қисмининг “Зарурий ишлар” бобида айтиб ўтилган эди.

¹⁸⁸ Чунки улар қусишни даф қилади ва меъдани бақувват қилади.

¹⁸⁹ С.П.да: “ясмин мойи билан”.

¹⁹⁰ Бу байтда Т. ва С.П.да кейинги фасл сарлавҳасидан кейин берилган.

¹⁹¹ Бу ерда арабча жумла тескари тушган:

Ўлим туфайли очликка эришмасин эмас, балки очлик туфайли ўлимга эришмасин, демоқчи.

¹⁹² Яъни бадани юмшоқ ва илиқ бўлган киши уни ўз қучоғига олсин, шунда унинг иссиғидан фойдаланиб бадани жонланади.

¹⁹³ Т.да: — нефть мойи билан.

¹⁹⁴ “Самум” — иссиқ шамол, бу кўпинча кундуз кунлари бўлади.

¹⁹⁵ Чунки ҳаракатдан қон қизийди ва кўпаяди-да, томирларга сигмай бошқа аъзоларга тушиб уларни шишириши мумкин. Қон олиш шундай ҳолатдан қутқазади. Шунинг учун кишининг қони кўпайганда ёз фасли бошланиши билан ундан қон олиш кераклигини Жолинуc ҳам таъкидлайди (Ибн Рушд, 126а-варақ).

¹⁹⁶ Узум гўраси беҳи ва аччиқ анор каби совуқ мизож-ли мева сувлари шулар жумласидандир.

¹⁹⁷ Ибн Синонинг бу ерда араб тили балоғатига қўлла-ниладиган “Хитобдан ғайбатга ва ғайбатдан хитобга ўтиш” деган қасидасини ишлагаяпти. У юқорида 889—905 байт-ларда табибга ёки сафарга чиқувчининг кузатувчисига хи-тоб қилиб келиб, кейинги 906—912 байтларда туғридан-туғри ўша сафарга чиқувчининг узига хитоб қила бошлади.

¹⁹⁸ Чунки кофур мизожни совитади ва ташналикни кетказди.

¹⁹⁹ Яъни ҳомиладор аёллар баъзан ғайритабиий — еб бўлмайдиган ва ҳатто меъдага зиён қиладиган нарсаларга бошқоронғи бўлади. Бинобарин, унинг меъдани бақувват қиладиган ва ёмон — зарарли нарсаларга ишгаҳа қуйиш-дан қайтарадиган нарсалар бериш билан меъдасини эҳти-ёт қилиш керак (Ибн Рушд, 127а-127б-варақлар).

²⁰⁰ Чунки унга сурғи дори беришда қориндаги болани тушириб қўйиш хавфи бўлади.

²⁰¹ Бу сарлавҳа фақат лотинча таржимадагина бор.

²⁰² С.П.да: “тиши ва икки кўзи тоза бўлсин”.

²⁰³ Ибн Рушднинг мулоҳазасига кўра, гўдакнинг тиши чиқмагунча унга сутдан бўлак овқат берилмагани яхши, чунки уни чайнамасдан ичига ютиши оқибатида баъзи ка-салликка чалиниб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас (Ибн Рушд, 129б-варақ).

²⁰⁴ Яъни ўн тўрт, ўн беш ёшга.

²⁰⁵ Чунки боланинг мизожи рутубатли бўлгани учун улар зарар келтириши мумкин.

²⁰⁶ Гул хушбўй ҳиди билан руҳ жавҳарига ёқимлидир; хусусан [руҳнинг] мизожи иссиқ бўлса, шундай бўлади. Чунки кейинги ҳолда у ўзидаги совуқлиги билан руҳга фойда қила-ди. Буришгириш билан руҳни мустаҳкамлайди. Шунинг учун гул сувини оз-оз хўшлаб ичирилса, иссиқдан бўлган беҳуш-ликка ва иссиқдан бўлган хафақонга жуда фойда қилади.

²⁰⁷ Яъни баҳор ва кузда.

²⁰⁸ “Қифол” — қўлнинг елка қисмидан ташқи тарафда тери остида жойлашган вена.

²⁰⁹ “Акҳал” — тирсак бўғинининг олдинги сатҳида та-шқи ва ички тери ости веналарини бириктирувчи вена.

²¹⁰ “Бослиқ” — тери ости венаси.

²¹⁴ Яъни бетоблик ориз бўладиган вақтдаги муолажани унинг ориз бўлишидан илгари бажар.

²¹² Бу ҳақда 985—988 байтларга қаранг.

²¹¹ Бу сарлавҳа фақат лотинча таржимада бор.

²¹⁴ Яъни хилтларни чиқармаса ҳам бузуқ мизожга галаба қилиб, уни яхшига айлантирувчи дориларни ҳам зикр қиламан демоқчи.

²¹³ Қувватлар бирламчи, иккиламчи ва учламчи деб уч хилга ажралади. Бирламчи қувватларга тўрт кайфият — мизожлар (иссиқ, совуқ, ҳўт, қуруқ) ва шуларнинг таркиб тошганлари киради. Иккиламчи қувватлар деб мазкур кайфиятларга тобе бўладиган таъсирларни айтилади. Улар: ярани пиширувчи, юмшатувчи, қотирувчи ва тўсиқларни очувчи, уларни торайтирувчи, куйдирувчи, этни камайтирувчи ва уни ўстирувчи, битирувчи ва оғриқни тўхтатувчи каби сифатларга эга бўлади. Буларнинг таъсири ҳамма аъзоларда бўлади. Аммо учламчисига эга махсус аъзоларга бўладиган махсус таъсирлар киради. Улар: бадандаги тошларни майдалаб — йўқотувчи, сийдик ва ҳайз қонларининг келишини осонлаштирувчи, кўкрак ва ўпкадаги хилтларни чиқаришга ёрдам берувчи, суг ва манийнинг келишини осонлаштириб кўпайтирувчилардан иборат (*Қаранг*: Ибн Рушд, 135а-варақ; “Комил ас-синоа ат-тиббия”, II, 92—98-бетлар).

²¹⁶ Гуммиарабик.

²¹⁷ “Қонун”, V, 10—13-бетларидаги “Мураккаб дориларнинг кераклиги” ҳақидаги “Назарий мақолага” қаранг.

²¹⁸ Шу байтдаги “ҳижоб” сўзи тушунарли эмас, луғатларда унга берилган маъно яшириш — пардалаш мазмунидан нарига ўтмаган.

²¹⁹ Унсурлардаги дастлабки қувват тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик. Бузилиб ва мавжуд бўлиб турган жисмлардаги мизожлар шу дастлабки қувватлардан вужудга келади (“Қонун”, I, 11-бет).

²²⁰ Яъни ўзгартиришнинг кучлилиги ҳис қилувчи аъзо билан сезилса-ю, лекин унда ўша ўзгартирилган аъзони бузиш, ёмон таъсир қилиш бўлмаса.

²²¹ Содда дориларнинг умумий таъсирига келганда, уларни Ибн Сино “Тиб қонунлари”да ҳам иккига бўлган. Бирламчилари — совитиш, қиздириш, ҳўллаш ва қуритишдан иборат тўрт таъсирдир. Иккиламчиларига келсак,

улар мазкур бирламчи таъсирларнинг ўзларидек бўлсалар ҳам, лекин ортиқлик ёки озлик чегаралари билан улчанган, солиштириб аниқланган бўладилар. Буларга куйдириш, саситиш, чиритиш, қотириш ва оқишдан тўхташ кабилар киради (“Қонун”, II, 25-бет). Ибн Сино “Тиб қонунлари”да дориларнинг ўзларида бўлган сифатларига кура яна бир қанча табақаларга бўлади. Биринчи табақа таъсирларга куйидагилар киради: қиздирувчи, шимдирувчи, эритувчи, тозаловчи, елларни ҳайдовчи, дағал қилувчи, очувчи, бўшаштирувчи, етилтирувчи (ёки пиширувчи), ҳазм қилувчи, парчаловчи, елни синдирувчи, тортувчи, ачиштирувчи, қиздирувчи, қичитувчи, яра қилувчи, суювчи, куйдирувчи, майдаловчи, саситувчи, доғловчи, шилувчи каби (“Қонун”, II, 27-бет).

²²² Пиширувчи ёки етилтирувчи дори шундайки, у хилтни етилтиради, чунки у хилтни мўътадиллик билан қиздиради (“Қонун”, II, 28-бет).

²²³ Т.да “чақмайди”.

²²⁴ “Бодзаҳр”, “фодзаҳр”, “бозаҳр” ва “подзаҳр” шакллари ҳам учрайди. Умуман, заҳарларга қарши ишлатиладиган ва уларни тортиб оладиган дори.

²²⁵ Яъни ўзи заҳарли бўлиб, заҳарланган баданга ўз хусусиятини акси билан фойда беради; заҳарланган бадандаги заҳарни кесади (Ибн Рушд, 145а-варақ).

²²⁶ Яъни булар ҳам буйрақлардаги майда тошни увалатиб ташлаш хусусиятга эга.

²²⁷ “Вапм”.

²²⁸ Т.да: “ва биз тутатадиган тутатқилар каби”.

²²⁹ С.П.да 1118 байтдан сунг қушимча бир байт киритилган: “Латта билан боғлаш, буғлаш, пахтадоғ қилиш ва оғизни гарғара қилиш каби”.

²³⁰ Ибн Рушдда “ўзгартиришга” сўзи ўрнида “таъбир этиш”, “тушунтиришга” дейилган. Яъни, булар ҳаммаси бетобнинг дарди нимадан иборат эканлигини тушуниш учун табибга ёрдам берувчидир.

²³¹ С.П.да “бесаранжомланмасдан”.

²³² Яъни, қон олдиришдан бошқа.

²³³ Бўшатишда шу ўнга шартларнинг ҳаммаси мавжуд бўлиши ва бўлмаслигига эътибор бериш керак бўлади. Мабодо улардан биттаси ёки бир нечтаси мавжуд бўлмай

қолса, шунга қараб бўшатиш миқдорини камайтириш лозим бўлади. Акс ҳолда, бетоб зарарланиши мумкин.

²³⁴ Олинмоқчи бўлган қонни у йиғилган аъзонинг ўзидан эмас, қандайдир бир сабаблар билан бошқа аъзодан олишга тўғри келса, у вақтда ўша қон йиғилган аъзонинг рўпарасидаги аъзога томири улашган аъзодан олинади. Масалан: ҳайз қони кўп оққанда табиблар эмчакка, буруннинг ўнг қавагидан қон оққани учун жигарга ва чап қавагидан оққанда қора талоққа қортиқ қўйишлари каби (Ибн Рушд, 152a—1526-варақлар).

²³⁵ Яъни юқорида айтиб ўтилган ўнта шарт ёки қон ғалаба қилганлик белгиларини кўриш шарти билан.

²³⁶ Томоқдаги бодом безларининг яллиғланиши.

²³⁷ Лаклук ва ҳиқилдоқ орасидаги жой.

²³⁸ П. (Париж нусхаси) таржимасида “бавосир” дейилган.

²³⁹ Кўзнинг ички томирларининг шишидан пайдо бўладиган юпқа парда ёки сиртқи томирларнинг шишидан вужудга келадиган тутунга ўхшаш хиралик.

²⁴⁰ Зарб ёки бирон бошқа ҳодиса орқали кўзда қон йиғилиб қолишдан пайдо бўладиган қизил нуқта.

²⁴¹ “Тут шаклидаги ўсма”. “Дам-бадам қонаб турувчи — усти яраланган полип ва папиллома бўлса керак” (“Қонун”, III, 1-жилд, 254—698-бетлар).

²⁴² Қуймуч [ўтирғич] асаби Nervus Ischiadicus бу асабнинг яллиғланиши “ишиас” деб аталади. Ибн Сино бу асабнинг ўзи ҳам, унинг яллиғланишини ҳам бир термин билан атайди.

²⁴³ Бу байтда Ибн Сино араб тили қондасига хилоф бўлса ҳам сийғаси музаккар бўлган “важаъ” [оғриқ] сўзига сифат қилиб, зарурати шеър учун муаннас сийғада “нахисат” [санчиқли] шаклида қилиб беришга мажбур бўлган. Қоидага кўра, у сўз “то” сиз бўлиши керак эди.

²⁴⁴ Юнонча сўз бўлиб, иситма хилларидан “мутбиқа” деб аталадиган қон [мизожли] иситма (Ибн Рушд, 165a-варақ).

²⁴⁵ Зотилжамнинг бир хили.

²⁴⁶ Ичбуруғ.

²⁴⁷ Совуқ ғализ моддадан пайдо бўладиган думалоқ шаклдаги шиш. Унинг ранги тери рангига ўхшайди ва оғриғи бўлмайди.

²⁴⁸ Иситма билан баданга чиқадиган чиқиқ, унинг ўрни бир оз шишади. У ўз жойидан бошқа жойга чумолига ўхшаб ўрмалаб ўтади.

²⁴⁹ Кунаро тутадиган иситмани қандай дорилар билан даволасанг, шуларни ҳам шундай дори билан даволагин.

²⁵⁰ Қон мизожли дардларга ишлатиладиган совуқ мизожли дори ва физоларни ишлат.

²⁵¹ Ичбуруғ.

²⁵² Қулғуна [ёғли ўсмага ўхшайди], лекин у ёғли ўсмадек этдан ажралиб турмай, балки этга ёпишиб туриши билан ундан фарқ қилади. Қулғуна юмшоқ говак этда пайдо бўлади. Бунинг ҳам асабли пардаси бўлади. Қулғунанинг жуда каттаси ҳам бўлади. Баъзан унинг биттасидан бир қанча қулғуна туғилади, бу хусусда у сўғалга ўхшайди. Баъзан улар маржондек тизилишиб узум бошига ўхшаб кетади. Қулғуна, кўпинча, бўйин ва қўлтиқ тагида пайдо бўлади. Уни “хинзир” [чўчқа] ёки “ханозир” [чўчқалар] деб аталиши чўчқаларда кўп учраши сабабли бўлса керак. Ёки бундай аташга сабаб қулғунага учраган киши гарданининг кўриниши чўчқа гарданига ўхшаб қолишидан бўлса керак (“Қонун”, IV, 264—265-бетлар).

²⁵³ “Фил касаллиги” деб қадам ва почаларнинг табиий ҳолатдан ортиқча йўғонлашиб кетишига айтилади. Бу гализ моддаларнинг, яъни кўпинча савдовий хилт ва баъзан балғамнинг уларга қуйилишидан келиб чиқади (Ибн Рушд, 157а-варақ).

²⁵⁴ Кўз гавҳарининг хираланиши.

²⁵⁵ С.П.да ва Ибн Рушдда: “ва иситмалар”.

²⁵⁶ Маълум бир вақтда балғам туфайли келадиган иситма.

²⁵⁷ “Сариқ сув касаллиги”. 1. Қоринда сув йиғилиши — жигарнинг цирроз касаллигида, оғирлашган юрак нуқсони касаллигида, баъзан буйрак касалликларида учровчи қорин бўшлиғида зардоб йиғилиши (асцит); 2. Гўштда сув йиғилиши (лаҳмий) — турли патологик жараёнлар натижасида келиб чиқадиган мушаклар орасида сув йиғилиши (кисталар); 3. “Ноғорасимон истисқо” (таблӣй) — бунга қорин бўшлиғига ва унинг ён-верига ёйилувчи ел моддаси сабаб бўлади. Шунинг учун бўлса керак “ноғорасимон” истисқони ел истисқоси ҳам дейилади. “Ноғорасимон” истисқо билан оғриган кишининг қорнига қўл билан урилса, пуф-

ланган мешникидек товуш эшитилади. Бу истисқода оёқ бошқа истисқоларда бўлгани каби шишмайди (“Қонун”, I, 435-бет; III, 2-жилд, 76—85-бетлар).

²⁵⁸ Балғамни сурувчи ичиладиган мураккаб дори (Ибн Рушд, 147a—159b-варақлар).

²⁵⁹ Бу ўринда бурун катакларини қошловчи касаллик кўзда тугилади. Чунки бу эт шаклан чилпоя [мишгоёқ] ов қилаётган вақтида бурун катакларини ёпган ҳолига ўхшайди (“Комили ас-синоа”, 1-жилд, 347-бет).

²⁶⁰ Эски табибларнинг фикрича, қориндаги овқатнинг қаттиқ ачиб бузилиши ҳам савдонинг ғалаба қилганидан келиб чиқади.

²⁶¹ “Тулки касаллиги” — мўй тўкилиши касаллиги, жумладан, киприк тўкилиши (“Қонун”, III, 1-жилд, 257-бет).

²⁶² “Қувабо” — қасмоқ ёки темирлатки; бу касалликни “ҳазоз” ҳам дейилади.

²⁶³ Жигарда совуқлик пайдо бўлиши ҳам савдонинг натижасидир.

²⁶⁴ Ютақиш: “...меъда оғзи доимо очиққанга ўхшаб туради; бу нарса кўпичча ташна қилади, баъзан эса, агар тарқатилиши жуда кўпайса, очиқтиради” (“Қонун”, III, 1-жилд, 613-бет).

²⁶⁵ Ёки “кўпчиш”.

²⁶⁶ С.П.да: “икки биқинда”.

²⁶⁷ “Шатар” — қовоқ ағдарилиши.

²⁶⁸ С.П.да: “икки биқинда”.

²⁶⁹ Уларнинг урмайдиган хилидан [венадан] қон олинади.

²⁷⁰ Билак букланадиган ерда ва қўлтиқ босилиқининг юқорисидаги иккита тери ости венасининг номи. Буларни бадан томири деб ҳам айтилади (Ибн Рушд, 160a-варақ).

²⁷¹ “Қифол” томири — тирсак бўғини яқинида уч қисмга бўлинади. Улардан бири — ҳабл уз-зироъ “билак “арқони”дир (“Қонун”, I, 118-бет).

²⁷² “Шақиқа” — бошнинг бир томонида бўладиган оғриқ (мигрень).

²⁷³ С.П.да иккинчи мисра: “Истасанг уни ажрат ёки ҳаммасини кес”.

²⁷⁴ “Михчалар” — михнинг қалпоғига ўхшаш оқ тугунчалар (Тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: “Қонун”, IV, 271-бет).

²⁷⁵ Юқори ва пастки қовоқнинг ағдарилиши, ёрилиши; пастки қовоқнинг осилиб тушиши.

²⁷⁶ Яра ёки зарба натижасида муғуз қавати йиртилса, ўқ-ёй парда кўриниб қолади. Унинг кўриниб турган бўлагига узум уруғидек бўлиб кўринса, уни “узум уруғсимон” [инабия] деб аталади (“Қонун”, III, 1-жилд, 230-бет).

²⁷⁷ Эркакларнинг эмчаги хотинларникига ухшаб осилиб кетган бўлса, қирқилади (Ибн Рушд, 1626-варақ).

²⁷⁸ Шиллиқ парданинг ёки кўз ғўлагини ўраб турган парданинг ўсишидир. Бу кўпинча кўзнинг ички [бурун томон] бурчагидан бошланиб, шиллиқ қатламга қараб ёйилади, баъзан муғуз қаватини қошлаб, унинг устига ўтади, ҳатто кўриш тешигини бекитади (“Қонун”, III, 1-жилд, 239-бет).

²⁷⁹ “Шатра” кўплиги “шатоир”.

²⁸⁰ Ибн Рушднинг шарҳида “зафара” эмас, “туфра” деб ёзилган.

²⁸¹ Эрлик аззоси ҳам, хотинлик аззоси ҳам бўлмаган кишидир. Буларнинг баъзиларида иккала аззо ҳам бўлиб, лекин бири яширинроқ ва кучсизроқ, икинчиси унинг аксича бўлади. Баъзиларда иккала аззо баробар бўлади. Кўпинча, улардаги икки аззодан яширинроғини кесиб жароҳатни тузатиш билан даволанади (“Қонун”, III, 2-жилд, 383-бет).

²⁸² С.П. ва Т.да: “шилиниган”.

²⁸³ “Дўл донаси” — бу қовоқ ичкарасида қуйилиб қаттиқлашган рутубат бўлиб, туси дўлга ўхшаш оқ бўлади (“Қонун”, III, 1-жилд, 252-бет).

²⁸⁴ Ёғли ўсма.

²⁸⁵ Артерия — ҳаракатли томир (Тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: “Қонун”, I, 433-бет).

²⁸⁶ Ибн Рушднинг шарҳида “қийла” [дабба] сувлик ва этлик деган икки хилга бўлинади ва шуларнинг ҳар иккаласини ҳам ёрилади (Ибн Рушд, 1640-варақ).

²⁸⁷ Бинтлар.

**“Буюк табиблар маслаҳати”
туркумидан**

Илмий-оммабон нашр

АБУ АЛИ ИБН СИНО

УРЖУЗА

ёки

1326 БАЙТ ТИББИЙ ЎГИТ

Тошкент, 700129, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт
нашриёти, Навоий кўчаси, 30.

Нашрга тайёрловчи *Б. Омон*
Тахририят мудир *Б. Мансуров*
Рассом *А. Кива*

Расмлар муҳаррири *М. Эргашева*
Техн. муҳаррир *Н. Халитова*
Мусаҳҳиҳ *С. Абдунабиева*

ИБ № 2829

Босишга 01.04.99да рухсат этилди. Бичими 70×90^{1/32}. Газета қорози.
Офсет босма. Адабий гарнитурга. Шартли босма табоқ 5,85. Шартли бўёқ
оттиски 6,1. Нашр. босма табоқ 5,82. 4—99-рақамли шартнома.
Жами 10000 нусха. 213-рақамли буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳузурдаги Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент 700194,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.